

Vykypěl, Bohumil

Tituli Germanici

In: Vykypěl, Bohumil. *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích : etymologie jako pomocná věda historická*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova universita, 2004, pp. 20-87

ISBN 8021033770

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123468>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Tituli Germanici

I. Rex: kdo a proč je suverénem?

A. **þeudanz*, **ðruhtinaz*, **kuningaz*

**þeudanz*

V germ. jazycích jsou doloženy následující výrazy:

gót. *þiudans* ,βασιλεύς‘ (deriváty: *þiudanon* ,βασιλεύειν‘, *þiudinassus* ,βασιλεία‘ ,ἡγεμονία‘ (Lk 3, 1); kompozitum: *þiudangardi* ,βασιλεία‘ ,βασιλεῖον‘) (sr. Streitberg 1919–28: II, 148);

stangl. *þéoden* (jen v beletrii) ,pán, vládce‘ (vztaženo většinou k lidem, nikoli k moci nebo k zemi): o suverénovi (*Eadmund cyning*, *Engla þéoden* ,Eadmund král, þ. Anglů‘; *gūðcyning*, *Wedera þéoden* ,rex bellicosus, Wederorum þ.‘; *þéoden gumena* ,hominum þ.‘) nebo o mocném člověku, ,Pán‘ (tedy o Bohu a Kristu) (v. Bosworth–Toller 1898, Toller 1921 s.vv.);

stsas. *thiodan* užíváno o Kristu, ale jednou i o císaři (Heliand 63): *sō ina thie kēser tharad, fon Rūmuburg, rīki thiodan*;

stsev. *þjóðann* se vyskytuje jen v poezii a označuje obecně vládce, tj. historicky neukotveného suveréna (doklady v. Neckel 1968: 240, Gering 1903: 1203, Fritzner 1973: III, 1025, Cleasby–Vigfusson 1957: 739, Egilsson 1913–16: 640)

Uvedené výrazy ukazují na pragerm. **þeudanz*, které je zjevně odvozeno od pragerm. **þeudo* > gót. *þiuda* ,ἔθνος‘, pl. i ,τὰ ἔθνη, pohané‘ (*Gutþiudai* dat. sg. ,Gótové‘), stangl. *þéod* ,gens, populus, natio (etnická jednotka)‘ ,země obývaná nějakým národem‘, stfrís. *thiāde* ,lid, lidé‘, stsas. *thioda* ,národ, lid‘ ,zástup, dav, množství lidí‘, sthn. *diota* ,gens, lid jako politická nebo etnická jednotka‘, pl. i ,velké množství lidí‘ ,pohané‘, stsev. *þjóð* ,lid, národ, kmen‘ ,zástup, množství lidí‘.

Jak pro fundující výraz, tak i pro způsob odvození lze najít paralely mimo germ. jazyky:

a) 1. italské jazyky: oskické *touto* ,populus‘, *τωφο (μαμερτινο)* ,civitas (Mamertina)‘, umberské *totam, tuta* ak. sg. ,civitatem‘ (v. Vetter 1953: 439n, Untermann 2000: 779n) < ital. **teutā* (sr. Meiser 1986: 66 s liter.);

2. keltské jazyky: stir. *túath* f. ,kmen, lid‘ (základní politická jednotka starého Irsku, sr. Moody–Martin 1998: 32, Vendryes 1959: T-164), kym. arch. *tud*

m. ,kraj, lid', korn. *tus* f. ,lidé' (supletivní pl. k sg. *den* ,člověk'), střbret. *tut* ,rod, rodina, příbuzní' (gal. *τωουτιου* ,civis' nebo spíš ,magistratus', sr. Holder 1896–1913: II, 1898) < prakelt. **teutā* (*eu* rekonstruováno podle gal. propríí s tímto diftongem, sr. Pedersen 1909–13: I, 54);

3. baltské jazyky: stpr. *tauto* (E 793), *tautan* ak. sg. (III) ,Land', lit. *tautà* f. ,národ', stlit. (na Malé Litvě) ,Německo' (sr. LKŽ s.v.), lot. *tàuta* f. ,národ', st. i ,druh, původ, rod (i o zvířatech)', ve folklóru pl. i ,obyvatelé cizího kraje, představitelé jiného, příbuzného rodu' (v. Mühlenbach-Endzelin 1923–32 s.v.) < prabalt. **tautā*.

Na základě těchto výrazů lze rekonstruovat západoie. **teutā/*toutā* (sr. i Porzig 1954: 200), ale vlastní význam (funkce v hypotetické západoie. komunitě) ani struktura slova nejsou příliš jasné. Kromě toho vyvstává otázka, zda balt. *au* (< *ou*) proti *eu* v ostatních jazycích ukazuje na paralelní nezávislé tvoření, nebo na variaci kmene původního lexému.

Podle významů kontinuantů předpokládaného slova lze usuzovat, že **teutā/*toutā* snad primárně označovalo politicko-sociální pojem, vztahující se na společenství lidí spjatých jistými politicko-sociálními vztahy, na rozdíl od **genti-* (v. *kindins*) jako výrazu primárně pro pojem příbuzensko-sociální, vztahující se na společenství lidí spjatých jistými příbuzenskými vztahy („kmen“ vs. „rod“).¹⁴

b) Týž sufix *-na-*, jímž je odvozen výraz **peuðanaz* (příp. jeho femininní *ā*-kmenovou variantu) lze najít i v dalších výrazech pro vládce, resp. představitele jistých společenských jednotek, a také ve jménech bohů:

gót. *þiudans* ad. < pragerm. **peuða-na-z* od **peuðo* 'kmen'

stsev. *dróttinn* ad. < pragerm. **druhti-na-z* od **druhti-* ,lid, vojsko' (v. *druhtinaz*)

gót. *kindins* ,ἡγεμών' < pragerm. (?) **kindi-na-z* od **kindī-* ,rod' (v. *kindins*)

stsev. *Herjann*, přízvisko boha Odina < pragerm. (?) **harja-na-z* od **harja-* (> gót. *harjis*, stangl. *here*, stsas. *heri*, stsev. *herr* m., sthn. *hari* n. ,vojsko, lid, množství lidí')

stsev. *Óðinn*, stangl. *Wōden*, stsas. *Woden*, sthn. *Wuotan*, bůh Odin < pragerm. **woða-na-z* od **woðá-* ,das wütende Heer, Totenheer' (ale v. i pochybnosti o tom u Vriese 1962: 416).

Korespondence tohoto sufixu najdeme i v jiných jazycích:

lat. *dominus* < **domo-no-s* od **dom-o/u-* (> *domus*); *tribūnus* od *tribus*; *Portūnus*, bůh přístavů, od *portus* ,přístav'; *Silvānus*, lesní bůh, od *silva* ,les'; *Tiberīnus*, bůh řeky Tiberu, od *Tiberis*; *Neptūnus*, bůh pramenů, řek a moře, od **neptu-* ,vlhkost'; *Bellōna*, bohyně války, od *bellum* ,válka'; *Fortūna*, bohyně štěstí a příznivé náhody, od **fortu-* ,štěstí, náhoda' (> adj. *fortūitus* ,náhodný'); *Epona*, bohyně koní, oslů a tažných zvířat, od gal.-lat. *epus* ,kůň';

¹⁴ K obsahu pojmu označovaného výrazem **teutā* sr. i Wenskus (1977: 47–49, 284, 299, 327); Wenskus definuje tuto jednotku jako „politische regionale Gemeinschaft“; v germánském prostředí pak došlo k posunu k etnické jednotce (gót. *þiuda* ,ἔθνος').

méně jisté jsou řecké příklady:

κοίρανος < **korja-no-s* od **korjā* ~ **korjo-*, vojsko' (> gót. *harjis* ad.)

Σελήνη, bohyně měsíce, < **selas-nā* od **selas-* (> ř. *σέλας* n. ,záře')

(v. zejm. Benveniste 1969: I, 91n, 110, 112–114, 301–304, Saussure 1931: 309n a také Kluge 1926: 11, Krahe 1934: 284n a 1954: 73n, Krahe–Meid 1969: 109n, Lehmann 1986: 361n)¹⁵.

Hamp (1986–87: 250, 253) nachází tento sufix i v kelt. a sl. jazycích:

stir. *tigern* ,pán' < **teger-no-* od **tegos-* ,dům' (> stir. *tech* ad.; problém ale činí r za s, sr. i Vendryes 1959: T-63), kym. *brenin* ,král' < **briganti-no-* od **briganti-* (> kym. *braint* ,privilegium'); stsl. *Жупанъ* ad. < **župā-nā-* od **župā* (sl. paralela je ovšem nejistá, protože zcela ojedinelá, sr. *Жупанъ*).

Jde tu zřejmě o (germ.-lat.?) specializaci sufixu *-no-*, který snad primárně vyjadřoval prostou příslušnost (v. i Szemerényi 1964: 393n¹⁶), pro tvoření pojmenování osob, které ovládají nebo ztělesňují (personifikují), a tedy reprezentují to, co je vyjádřeno fundujícím substantivem: pro tvoření jmen sociálních funkcí nebo jmen bohů ovládajících, ochraňujících či ztělesňujících určitý přírodní živel.

Krahe (1929a: 93n, 1929b: 327, 1964: 210) spojoval přímo s germ. **peudanz* jméno ilyrské královny *Teutana* (2. pol. 3. stol. př. Kr.): toto proprium je podle něho ve skutečnosti apelativum **teutana* ,regina', f. k m. **teutanos* ,rex', a to lze přímo srovnat s pragerm. **peudanz* < předgerm. **teutānos* (v. i Bolelli–Campanile 1972: 138). Tento výklad má však několik obtíží: 1. Jméno ilyrské královny je doloženo vícekrát v podobě *Teuta*, resp. *Τεύτα*, *Teutana* je doloženo pouze jednou u Flora (I, 21). 2. I když připustíme, že *Teutana* je původnější než zkrácené *Teuta* (hypokoristikon?), nemusí to ještě znamenat, že skutečně existovalo ilyrské apelativum **teutana* ,regina': proprium *Teutana* mohlo být přejato nebo mít vůbec jiný původ. 3. I když připustíme, že skutečně existovala ilyrská apelativa **teutana* ,regina' a **teutanos* ,rex', je stejně tak pravděpodobné, že se v případě germ. **peudānaz* a ilyrského **teutanos* jedná o paralelní, nezávislé tvoření, jako že tato slova jsou dědictvím ze společného prajazyka. (O ilyrských a thráckých propriích obsahujících základ *teut-* v. Blumenthal 1931: 181, Mayer 1957: 335n, Detschew 1957: 495.)

Meid (1984: 94) vyslovil následující názor:

„Wenn idg. **rēg-s*, das im Kelt. und Lat. erhalten ist, im Germ. durch **teuto-no-s*, eine Ableitung von **teutā-* (einem spezifisch westidg. politischen Terminus) ersetzt wurde, so kann nicht übersehen werden, daß **rēg-s* auch im Balt. und im Slaw. nicht überlebt hat; sein Ersatz hängt sicher mit einer veränderten Sozialstruktur zusammen, mit einem Übergang von einer mehr zentralistisch-diktatorischen zu einer mehr demokratischen Verfassung (wobei daran erinnert werden darf, daß ja auch den Römern ihr *rēx* schon früh unsympatisch geworden und für sie in der Folge nur noch eine historische Figur war). Wenn die südlichen Nachbarn der Germanen, die Kelten, ihr durch *rīx* markiertes Königtum nicht nur behalten, sondern zu besonderer Machtfülle gebracht haben, so signalisiert das Fehlen dieses Wortes im Germ. und seinen Nachbarnsprachen zugleich eine Kulturgrenze.“

To je zajímavá interpretace, k níž nás ale sama jazyková fakta neopravňují: jednak nevíme s úplnou jistotou, zda předci Germánů skutečně znali protějšek lat. *rēx* a stir. *rí*, jinými slovy zda lze rekonstruovat společné ie. **rēg-*; a vedle toho, i když takovou rekonstrukci přijmeme,

¹⁵ K délce resp. krátkosti předsuffixových vokálů v. Meid (1956–58, zejm. 260, 285n, 17n, 27).

¹⁶ Tato funkce je snad ještě zachována v etnonymu *Teutoni*, *Teutones*, které lze vyložit jako ,náležející k **peudo*' (sr. Krahe–Meid 1969: 109).

nejsme schopni pozitivně definovat obsah pojmu označovaného takovým výrazem, tedy potvrdit Meidův předpoklad o jeho autokratické povaze.

POZNÁMKA:

Jak vidno, gót. *þiudans* splňuje výše uvedenou procesuální definici slootovorné nemotivovanosti: existuje sice slovo, které by bylo možno považovat za fundující, vystupující v *þiudans* jako slootovorný základ – tím je slovo *þiuda*; neexistují však formanty v jiných slovech, k nimž by bylo možno vztáhnout formant slova *þiudans* – *kindins* 'ἡγεμών', v němž by takový formant bylo možno spatřovat, je slootovorně nesegmentovatelné, neboť neexistuje v gótské slovo, o němž by naopak bylo možno prohlásit, že v *kindins* vystupuje jako slootovorný základ. Podobný případ slootovorné nemotivovanosti z hlediska formantu máme ve stsl. *vladyka* 'ἄρχων': existuje sice stsl. sloveso *vlasti* 'vládnout', neexistuje ale stsl. sufix *-yka* (v. **voldyka*). Proto tedy nelze gót. *þiudans* na gótské úrovni přepisovat slootovorný význam vztahující se k výrazu *þiuda* 'ἔθνος' (např. 'ten, kdo stojí v čele *þiudy*').

K významu gót. *þiudans* sr. ještě níže sub **kuningaz*.

**ðruhtinaz*

Pragerm. (dial.?) **ðruhtinaz* lze rekonstruovat na základě následujících výrazů: stangl. *dryhten*, *drihten* 'dominus, princeps, vládce, pán' (*Géata dryhten* 'vládce Gótů', *drihten Crēca* 'vládce Řeků', *Æpelstān cyning*, *eorla dryhten* 'král Æthelstan, pán earlů'), častěji ale o Bohu a Kristu (v. Bosworth-Toller 1898, Toller 1921 s.vv., Ehrismann 1905–06: 201n; střangl. *drihten* už jen 'Pán, Hospodin', v. MED s.v., OED: IV, 1051);

stsas. *drochtin*, jen o Bohu a Kristu s výjimkou Heliand 3424: *eorlo drochtin* (sr. Sehrt 1966 s.v.);

stfrís. *drochten*, o Bohu a Kristu (sr. Holthausen 1985 s.v.);

sthn. *truhtīn* 'pán, vládce, dominus' (v. Köbler 1993 s.v.; doložené grafické podoby v. Schützeichel 1995 s.v.; stñhn. *trochtīn* 'Pán, Hospodin'): o užívání sthn. slova v. Ehrismann (1905–06), Schmidt-Wiegand (1974: 528–534);

stisl./stsev. *dróttinn* 'pán, vládce' (dominance vůči svobodným) (*Sigurðr* jako *seggia d.* 'pán válečníků' – *seggr* 'válečník', *Þórr* jako *hafra d.* 'pán kozlů' – *hafr* 'kozel', *Þrymr* jako *þursa d.* 'pán obrů' – *þurs* 'obr'), 'Pán' (sr. *dróttins dagr* 'neděle'); stđán., střđán. *drottin* (ještě poč. 18. stol.), stšv. *drotin*, střšv. *drotte(n)*, isl. *drottinn* 'Pán', stšv. (ještě v 1. pol. 16. stol.) i 'pán (zejm. o panovníkovi)' (v poezii a vyšším stylu) a střđán. *jorðdrotten*, dán.-nor. st. *jorðdrot*, střšv. *jorðdrott(en)* 'velkostatkář' (*jorð* 'země, půda') (v. Cleasby–Vigfusson 1957: 107, Gering 1903: 158, Egilsson 1913–16: 87, Neckel 1968: 39, Fritzner 1973: I, 268, Kalkar 1976: I, 384, OrðDS: III, 1011, Schlyter 1877: 124, OSS s.v.). Zdá se, že *dróttin* bylo kdysi na germánském severu označením suveréna. O tom by svědčilo několik skutečností. Jednak jsou zde nepřímé důkazy: femininní deriváty označují manželky králů či královny: sr. stsev., stnor. *dróttning* 'paní' (i o P. Marii), 'královna' (v. Cleasby–Vigfusson 1957: 107, Egilsson 1913–16: 87, Fritzner 1973: I, 268; sr. např. *Þá qvað þat Herborg, Húnalanz dróttning*,

o Herborg, královně Hunů, v. Neckel 1962: 203), isl. *drottning*, nor. *dronning*, dán. *dronning*, st. *drotning*, šv. *drottning* ‚královna‘; dále fin. *ruhtinas* (< prasev. **druhtinaz*) znamená ‚kníže‘, tedy funkci, jejíž vykonavatel se definuje svým vztahem k moci, nikoli svým vztahem k lidem jemu podřízeným (sr. k *ruhtinas* i sub **kuningaz*). Kromě toho je možno uvést i důkaz týkající se přímo stsev. výrazu, totiž svědectví tradice ještě ze Snorriho dob o tom, že výrazem *konungr* bylo vytlačeno starší *dróttinn*, sr. následující pasáž ze 17. kap. *Ynglinga ságy*: *Dyggvi var fyrstr konungr kallaðr sinna ættmanna, en áðr váru þeir drótnar kallaðir, en konur þeira drótningar* (sr. Cleasby–Vigfusson 1957: 350, Heinertz 1935–36: 161, Meid 1966: 187n).¹⁷

Pragerm. **druhtinaz* je zjevně odvozeno od substantiva **druhti-*, za jehož kontinuanty lze považovat následující výrazy: stangl. *dryht*, *driht* f. ‚množství lidí, dav, lid, družina/doprovod, čeled‘, vojsko‘, v pl. i ‚lidé‘, sthn. *truht* f. ‚množství lidí, dav, družina‘ (střhn. *truht* f. m. ‚množství lidí, dav, dav bojovníků‘), stsev. *drótt* f. ‚dav, dav bojovníků, družina‘; ve stsas. jsou doložena jen kompozita *druhtfolk* ‚množství lidí, vojsko‘, *druhtskepi* ‚vláda, autorita‘ (sr. Sehr 1966: 87n); v gótských textech je doloženo: *drauhtiwitop* ‚στρατεία‘ (1x: I Tim 1, 18), *drauhtinon* ‚στρατεύεσθαι‘ (3x: I Kor 9, 7, II Kor 10, 3, I Tim 2, 4), ‚στρατολογεῖν‘ (1x: I Tim 2,4), *drauhtinassus* ‚στρατιά, στρατεία‘ (1x: II Kor 10, 4) (sr. Streitberg 1919–28: II, 27).

Substantivum **druhti-na-z* je tvořeno zjevně týmž sufixem jako pragerm. **þeudanz* a gót. *kindins* (k sufixu v. **þeudanz*); **druhtinaz* byl tedy primárně ‚ten, kdo reprezentoval / ztělesňoval **druhti-*‘. Rozhodující otázkou nyní je, jaký význam lze přisoudit fundujícímu substantivu **druhti-* v době vzniku výrazu **druhtinaz*: zda ‚vojsko‘, nebo ‚lid‘; tedy je-li **druhtinaz* primárně termínem vojenským (tak jednoznačně např. Meid 1966: 188n nebo Ehrismann 1905–06: 188n), nebo ne. Uvedené gótské výrazy by se jako starší zdály svědčit spíše pro první možnost. Etymologie germ. **druhti-* ovšem není bez nejasností. Není proto jasný ani význam fundujícího výrazu v době utvoření našeho slova.

V souvislosti s otázkou po etymologii pragerm. **druhti-* bývají uváděny následující výrazy:

gót. *gadrauhts* (i-kmenové m.) ‚στρατιώτης‘ (5x), stangl. *gedryht* f. ‚množství lidí, doprovod, družina‘ < **ga-druh-ti-* m. f.;

gót. *driugan* ‚στρατεύεσθαι‘ (1x; v. ještě níže), stangl. *dréogan* tranzitivum ‚dělat, jednat, uskutečňovat, provádět, vykonávat‘ ‚snášet, trpět, vydržet‘, in-

¹⁷ V gótských textech odpovídající výraz doložen není. Schade (1872–82: II, 962) tvrdil, že Wulfila se slovu vyhnul kvůli jeho válečnickému charakteru a použil jemnější *frauja*. To ovšem nevíme (navíc není jisté, zda germ. **druhtinaz* mělo výhraněně vojenský charakter – v. níže). Podobný názor jako Schade vyslovila i Schmidt-Wiegand (1974: 532): „Es ist überliefert, daß Wulfila bewußt alles vermieden habe, was die Kriegslust der Goten aufwachen konnte. Das Buch der Könige wurde aus diesem Grunde nicht übersetzt. Auch **drauhts* und **drauhtins* konnten von hier aus einem Tabu unterworfen sein.“

tranzitivum ‚být zaměstnán, pracovat‘ (*béodnes willan dréogep* ‚činí vůli Pána‘, *Hwæt dréogest dū* ‚co děláš?‘; sr. Bosworth–Toler 1898 s.v.) < **dreuǵ-a-* (2. třída silných sloves, sr. Braune 1981: 113, § 173, pozn. 1, Krause 1968: 231, § 224, Brunner 1965: 294, § 384, pozn. 1), slabé sloveso je stisl. *drýǵja* ‚zařizovat, dělat‘ ‚připravovat‘ ‚trpět, vydržet‘;

lit. *draũgas*, lot. *dráugs* ‚přítel‘, stsl. *drugъ* ‚φίλος, ἑταῖρος‘.

Germ. **druhti-* zjevně obsahuje ie. (předgerm.) sufix *-ti-*. Tímto sufixem jsou (i v germ.) v hojně míře tvořena deverbální abstrakta (nomina actionis), přičemž zavřené slabiky mají v germ. vokál většinou v redukováném stupni (v. Kluge 1926: 66–68, Guchman 1963: 91–93, Krahe–Meid 1969: 151–156, Brugmann 1906: 428–440). Germ. **druhti-* je ovšem zjevné kolektivum. Máme zde tedy zřejmě co do činění s personifikací, při níž bylo pojmenování děje přeneseno na vykonavatele děje (personifikací se abstraktum stalo označením nositele děje – pojmenováním dějové intence); tento vykonavatel (nositel) děje je v případě germ. **druhti-* zjevně kolektivní (sr. i Brugmann 1906: 428, 644). Novější kolektivum, s kolektivním prefixem *ǵa-*, pak lze vidět ve stangl. *gedryht*.

Poněkud odlišné svědectví ovšem podává gót. materiál. Slovtvorné poměry mezi gót. *drauhtiwitop*, *drauhtinon* a *drauhtinassus* lze naznačit následovně:

desubstantivní verbum: <i>drauhtinon</i>	←	* <i>drauhts</i>
↓		↓
deverbální substantivum: <i>drauhtinassus</i>		kompozitum: <i>drauhtiwitop</i>

1. *drauhtiwitop* je kompozitum, jehož první část tvoří v gót. nedoložené *i*-kmenové **drauhts* a druhou subst. *witop* ‚νόμος‘; 2. *drauhtinassus* je nomen actionis utvořené častým sufixem nomin actionis *-assus*, který odvozuje od slabých sloves na *-on*; 3. *drauhtinon* je desubstantivní sloveso utvořené sufixem *-ino-*, tento sufix vznikl perintegrací u sloves odvozených sufixem *-o-* od substantiv s kmenotvorným sufixem *-in-*, sr.

frauja, kmen *fraujin-* ‚κύριος, δεσπότης‘ → *fraujin-on* ‚κυριεύειν, αὐθεντεῖν‘ → *fraujin-assus* ‚κυριότης‘

gudja, kmen *gudjin-* ‚ἱερέυς‘ → *gudjin-on* ‚ἱερατεύειν‘ → *gudjin-assus* ‚ἱερατεία, λειτουργία‘

(*biudans*, kmen *biudana-* ‚βασιλεύς‘ → *biudan-on* ‚βασιλεύειν‘, ale *biudin-assus* ‚ἡγεμονία, βασιλεία‘),

perintegrací:

skalks, kmen. *skalka-* ‚δοῦλος‘ → *skalk-inon* ‚δουλεύειν, λατρεύειν‘ → *skalkin-assus* ‚δουλεία, λατρεία‘

hors, kmen *hora-* ‚πόρνος, μοιχός‘ → *hor-inon* ‚μοιχᾶσθαι, μοιχεύειν‘

lekeis, kmen *lekja-* ‚ἰατρός‘ → *lek-inon* ‚θεραπεύειν‘ → *lekin-assus* ‚θεραπεία‘

reiks, kmen *reik(a)-* ‚ἄρχων‘ → *reik-inon* ‚ἄρχειν‘

airus, kmen *airu-* ,ἄγγελος' → *air-inon* ,πρεσβεύειν'

kalkjom dat. pl., kmen *kalkjo-* ,πόρνη' (Lk 15, 30) → **kalk-inon* nebo **kalk-on* → *kalkinassus* ,πορνεῖα'

(od silného slovesa *blotan* ,λατρεύειν, σέβασθαι' je odvozeno *blot-inassus* ,θρεσκεῖα, λατρεία, σέβασμα').¹⁸ (Sr. Kluge 1926: 71, Makajev 1966: 199, Krahe–Meid 1969: 159n.)

Jak je vidět, desubstantivní slovesa se sufixem *-ino-* mají význam ,být v postavení označovaném fundujícím substantivem'. Podle toho by bylo lze usuzovat, že **druhts* jako fundující substantivum slovesa *drauhtinon* mělo význam ,voják'. Naopak z kompozita *drauhtiwitob* lze usuzovat na význam nomina actionis ,στρατεία'. Měli bychom zde tedy jednak stopu výchozího významu nomina actionis, daného slovtvornou formou substantiva **druhti-*, a jednak stopu nekolektivního významu personifikovaného nomina actionis (pojmenován byl individuální vykonavatel děje).

Otázkou je, zda gót. *gadrauhts* vzniklo rovněž procesem personifikace, nebo je spíše desubstantivem, odvozeným od substantiva **druhti-* pomocí prefixu *ga-*, jehož primární význam byl zřejmě ,s, společně s' (sr. Lehmann 1986: 133), tedy **ga-druhti-*, ten, kdo patří k téže **druhti-*' (sr. gót. *garazna* ,soused' od *razn* ,dům', *gahlaiba* ,druh' od *hlaifs* ,chléb', v. Benveniste 1969: I, 108–111 a 1960: 167; nutno ovšem uvážit, že *garazna* a *gahlaiba* nejsou tvořena jen prefixem *ga-*, ale také sufixem *-an-*, resp. konverzí k *n*-kmenové deklinaci).

Fundující sloveso si na předgerm. úrovni lze představit v několika podobách: **d^hreug^(h)-*, **d^hroug^(h)-*, **d^hreuk-*, **d^hrouk-*. Prvnímu kmeni zjevně odpovídá uvedené gót. *driugan* a stangl. *dréogan* (< pragerm. **dreug-a-*). Otázkou nyní je: 1. poměr k balt. a sl. výrazům; 2. výchozí význam předpokládaného **d^hreug^h-*.

1. Předpokládáme-li společný germ.-balt.-sl. slovesný kmen **d^hreug^h-*, lze balt.-sl. **dráuga-* interpretovat jako od původu nomen agentis (sr. Wojtyła-Świerzowska 1974: 18–26, Brugmann 1906: 148nn).

2. Názory na výchozí význam kmene **d^hreug^h-* se rozcházejí:

a) ,bojovat, válčit'

balt.-sl. **dráuga-* ,bojovník', pragerm. **druh-ti-* ,ti, kdo bojují, vojsko' → ,velké množství lidí' (k takovému sémantickému posunu sr. i lat. *turma*, kym. *cor* ,community', v. Lehmann 1986: 178n), stangl. *dréogan* *,bojovat' → ,dělat těžkou práci' → ,dělat, vykonávat (práci obecně)'.
 balt.-sl. **dráuga-* ,bojovník', pragerm. **druh-ti-* ,ti, kdo bojují, vojsko' → ,velké množství lidí' (k takovému sémantickému posunu sr. i lat. *turma*, kym. *cor* ,community', v. Lehmann 1986: 178n), stangl. *dréogan* *,bojovat' → ,dělat těžkou práci' → ,dělat, vykonávat (práci obecně)'.

Tento výklad má ale – kromě nejistého sémantického posunu ve stangl. – i některé další problémy. Meillet (1909: 64) upozornil na to, že význam ,bojovat' gótského *driugan* může být pouze kontextový; toto sloveso je doloženo v I Tim 1, 18:

ἵνα στρατεύῃ ἐν αὐταῖς τὴν καλὴν στρατείαν

¹⁸ Obdobně jsou vedle sebe sufix *-assus* a *-inassus* i u neverbálních derivátů: *ibns* ,πεινός' – *ibn-assus* ,ισότης', *ufar* ,nad' – *ufar-assus* ,přebytek' vs. *wans* ,nedostatečný' – *wan-inassus* ,nedostatek'.

ei driugais in þaim þata godo drauhtiwitop

(v. Streitberg 1919–28: I, 415).

Tuto pasáž lze přeložit i jako ‚abys skutečněval dobrý boj / řád boje‘ (*witop* ‚vóμος‘). To možná i lépe odpovídá substantivu *drauhtiwitop*, které nelze beze všeho považovat za ekvivalent ř. *στρατεία*, a to jednak proto, že jinde je *στρατεία* (*στρατιά*) překládáno jako *drauhtinassus*, a jednak proto, že se zde – jak řečeno výše – zjevně jedná o kompozitum, jehož druhou částí je substantivum *witop* ‚vóμος‘: *drauhtiwitop* je tedy snad spíše něco jako ‚řád boje, správný způsob boje‘.

b) ‚accomplir, exécuter‘ (Meillet l.c.), ‚provádět, uskutečňovat‘ (Feist 1939: 125, Lehmann 1986: 94n, Stang 1972: 20, 73)

Ze spojení uskutečňovat boj, resp. vést válečné řemeslo (sr. i stangl. *gewin drugon* ‚bojovali‘, *drugon wæpna gewin* ‚vedli války‘, v. Grein 1912: 126) pak mohl vzniknout význam ‚bojovat‘. Tak lze ale vysvětlit pouze uvedené gótské výrazy, naopak při absenci takového sémantického posunu u stangl. (a stsev.) slovesa to nevysvětluje význam západogerm. a severogerm. kontinuantů pragerm. **druhti-*.

c) ‚sledovat‘ (Trubačev, ESSJa: V, 132), ‚Gefolgschaft leisten‘ (Seebold 1970: 167n): balt.-sl. **drāug-a-* ‚спутник, ten, kdo (ná)sleduje, družiník‘ (sr. lat. *comes*, stangl. *gesīþ*; v. *gesīþ*); pragerm. **druhti-* ‚свита, отряд, ti, kdo (ná)sledují / pronásledují‘ → ‚(ozbrojená) družina‘ → ‚vojsko‘, velké množství lidí‘.

Protože ‚(ná)sledovat‘ = ‚držet se (někoho, za někým)‘, lze **d^hreug^h-* spojit s ie. slovesnými kmeny **d^her-* ‚(pevně) držet, upevňovat‘ > védské *dhāráyati*, av. *dāraiaiat* ‚držít, podpírá‘, **d^hr-g^h/ǵ^h-* > stsl. *drъžati* ‚držet‘, ř. *δράσσομαι* ‚uchopuji‘, stind. *d̥h̥yati* ‚je pevný, silný‘, av. *dəṛəz-* ‚pouto‘, lit. *dīr̃žas* ‚opasek, řemen‘ (sr. Rix 2001: 145n); **d^hr-eu-g^h-* > balt.-sl. **drāug-a-* 1. ‚kdo s někým drží‘ → ‚přítel, druh‘, 2. ‚kdo se někoho drží, kdo někoho doprovází‘ → ‚comes, družiník‘, pragerm. **druh-ti-* ‚ti, kdo se (někoho) drží‘ → ‚družiníci, průvod‘.

Otázkou ovšem zůstává význam stangl. *dréogan*. V zásadě jsou dvě možnosti:

1. ‚sledovat‘ → ‚pronásledovat‘ → ‚bojovat‘ → ‚vykonávat těžkou práci‘;
2. ‚sledovat (cíl)‘ → ‚uskutečňovat‘, spec. ‚uskutečňovat boj, bojovat‘ (tak by se vyhovělo Meilletově námitce i ‚válečnému“ významu gótských slov: *driugan* I ***, ‚uskutečňovat‘, z *driugan* + BOJ-ak. II ‚bojovat‘ a od slovesa v druhém významu odvozeno **drauhts* ‚bojování‘, ‚voják‘, v. výše).

Ještě jinak postupuje Seebold (1970: 167n): ‚Gefolgschaft leisten‘ → 1. ‚Kriegsdienst tun, in den Krieg ziehen‘, 2. ‚vollbringen, leisten‘ (in Bezug auf die Pflichterfüllung), 3. ‚ertragen, erdulden‘ (in Bezug auf die damit verbundene Mühe).

Shrnutí:

Pragerm. **druhtinaz* je ‚představitel **druhti-*‘. Nelze s jistotou tvrdit, že v době utvoření tohoto výrazu označovalo fundující substantivum **druhti-* výhradně pojem s vyhraněně vojenským charakterem (vojsko, regulární ozbrojená skupina); vztahovalo se patrně i na družinu – doprovod panovníka nebo vůbec mocného člověka.

Zde je ovšem třeba učinit metodicky zásadní poznámku, která byla výše, na počátku tohoto oddílu, záměrně zamlčena. Etymologie subst. **druhti-* říká jen, jaký (slovotvornou formou daný) význam mělo **druhti-* v době svého vzniku; v době vzniku subst. **druhtinaz* mohlo **druhti-* mít už nějaký zcela jiný význam. Etymologický výklad formy **druhti-* tedy pouze s jistou pravděpodobností naznačuje, který její lexikální význam mohl v době utvoření zkoumaného **druhtinaz* být primární resp. základní, shodný s významem slovotvorným.

Důležitým argumentem proti primárnosti významu ‚vojsko‘ je existence výrazu **harja-* (> gót. *harjis*, stsev. *herr*, stangl. *here*, stsas. *heri* m., stfrís. *here* m. n., sthn. *heri* n. ‚vojsko‘), jehož válečnou sémantiku jako primární potvrzují, jak se zdá, jeho přesné paralely v jiných ie. jazycích: sr. stir. *cuire* m. ‚vojsko‘; stpr. *kargis* (E 410) ‚Heer‘, *caryawoytis* (E 416) ‚Heerschau‘, lot. *karš* ‚válka‘, stlot. a dial. i ‚vojsko‘, stlit. *kārias*, *kāris* ‚válka‘ ‚vojsko‘ (sr. Vendryes 1959: C-275, Fraenkel 1962–65: 220, Lehmann 1986: 177n). Lze snad rekonstruovat starou opozici **harja-*, vojenský útvar, vs. **druhti-*, politicko-sociální útvar (sekundárně využívaný i vojensky).

Také z těchto důvodů nelze přisvědčit de Vriesově (1956: 300n, 307) domněnce, že rozdíl **peudanaz* a **druhtinaz* je reflektován Tacitovým *rex* a *dux*, tedy že to jsou dva aspekty, dvě funkce (mírová a válečná) téže instituce.

Jisté je, co bylo už výše řečeno, totiž že **druhtinaz* je vůdce **druhti-*. Podle toho, jak široce je definován tento pojem, je dána i povaha moci nositele titulu **druhtinaz*: **druhti-* může být přehledná, relativně malá skupina a mezi jejími členy a jejím vůdcem může pak existovat osobní vztah – takovou situaci nacházíme v západogerm. (sr. Schmidt-Wiegand 1974: 534); nebo je **druhti-* početnější a mezi jejími členy a jejím představitelem vzniká distance, **druhtinaz* se stává označením panovníka – takovou situaci reflektuje severogerm. a také fin. *ruhtinas* ‚kníže‘.

***kuningaz**

Takovou pragerm. formu lze rekonstruovat na základě následujících slov:

sthn. *kuning*, později *kunig*, střhn. *kūnic*, *kūnec*, něm. *König*; stsas. *kunig*, středn. *kōninc*, *koninc*, střniz. *coninc*, niz. *koning*; stfrís. *kuning*, *koning*, *kening*, *kinig*; stangl. *cyning*, *cyng*¹⁹, střangl. *kyng*, *king*, angl. *king*; stisl. *konungr*, isl. *konungur*, stnor. *kungr*, nor. *konge*, stdán. *kunung*, střdán. *konung*, dán. *konge*, stšv. *kununger*, *konunger*, *kunung*, šv. *konung*.

Obvyklý výklad spojuje pragerm. výraz – pokud jde o jeho etymologii – s ie. kmenem **génH₁-* ‚rodit (se)‘. Od tohoto kmene bývají odvozovány mnohé výrazy v různých ie. jazycích (v. Pokorný 1959: 373–375, Rix 2001: 163–165): védské *jánati* ‚rodí, tvoří‘, stlat. *genunt* ‚rodí, plodí‘ (*gignō*, *genuī*), ř.

¹⁹ K stangl. podobám v. i Weyhe (1905: 119n).

aorist *ἔγενόμην* ‚plodit, vznikat‘ (*γίγνομαι*), kym. *geni* ‚narodit se, rodit‘, bret. *genel* ‚rodit‘ ad.; *t*-ové ptc.: lat. *nātus*, stind. *jātá-*; **ǵēH-tí-*: stind. *jātí-* ‚narození, rodina‘, lat. *nātiō*; **ǵēH-es-*: stind. *jánas-*, ř. *ǵévos*, lat. *genus* n. ‚rod‘ ad.

V germ. jazycích lze s výjimkou stangl. *cennan* ‚gignere, parere‘ ‚creare, facere‘ (kauzativum-iterativum, sr. stind. *janáyati* ‚tvořit, rodit‘) nalézt pouze jmenné útvary:

stangl. *gecynd* f. ‚přirozenost, povaha, rod, původ‘ (angl. *kind*), sthn. *kikund* ‚natura‘ < **kundi-* < **ǵēH-tí-*;

stsev. *kind* f. ‚druh, rod, potomstvo‘ < **kendi-* < **ǵēH-tí-* (v. i *kindins*);

stsev. poetické *-kundr* (*trollkundr* ad.), stangl. *-cund* (*heofoncund* ‚coelestis‘) ‚pocházející z‘, gót. *himinakunds* ‚οὐράνος, ἐπουράνος‘ < **kunđa-* < **ǵēH-tó-*;

gót. *kuni* ‚ǵévos, γενεά, συγγένεια‘, stsev. *kyn* ‚rod, rodina‘ ‚druh, způsob‘, stangl. *cynn* ‚rod, druh, původ‘ ‚přirozenost, povaha‘ ‚rod, kmen, rodina‘, stfrís. *kenn* ‚rod, přibuzenstvo‘, stsas. *kunni* ‚rod, kmen, lid‘ ‚rod, původ‘, sthn. *kunni* ‚rod, přibuzenstvo‘ < **kunja* n.

Vedle těchto (a ještě některých dalších; sr. Pokorný l.c.) výrazů existuje ještě *i*-kmenový výraz s dvojím významem (v. **kuniz*):

stsev. gen. sg. *-konar* jako druhý člen adjektivních kompozit: např. *allskonar* ‚všeho druhu‘ ad.; stangl. *cyne-* ‚královský‘ (např. *cyne cyn* ‚královský rod‘ ad.), sthn. *chuniriche* ‚regnum, res publica‘ (Notker), stfrís. *kenlik* ‚královský‘ (snad sem patří i stisl. poetické *konr* ‚(udatný) muž‘ ‚potomek‘).

Nyní vyvstává několik otázek:

1. otázka sufixu (jeho formy a funkce) a s tím souvisící rozdíl co do jeho formy mezi severogerm. a západogerm. slovy;
2. otázka fundujícího výrazu a s tím souvisící otázka sémantického vývoje germ. slov;
3. skutečnost, že odpovídající výraz není doložen v gót. textech, a zároveň otázka přejetí do fin. a est. a do balt. a sl. jazyků.

1. Na základě západogerm. výrazů lze rekonstruovat výchozí formu jako **kuningaz*; severogerm. slova předpokládají **kunungaz*²⁰.

Rozdíl ve vokalické bázi sufixu vysvětloval Bahder (1880: 165n) následovně:

*-énko- > pragerm. *-in̥ha- > *-īha- v nom. a ak.

*-ŋkó- > pragerm. *-un̥ga- v ostatních pádech

Později proniklo do všech pádů *-ng-* a u některých výrazů zobecnělo *-i-*, u jiných *-u-*. O tom, že *-ing-* a *-ung-* jsou zřejmě od původu (deklinačně-para-

²⁰ U stisl. *konungr* činí obtíže *o* v první slabice, které nemohlo vzniknout regulárně ze staršího *u*, protože v druhé slabice není *a*; Noreen (1923: 55, pozn. 2) je připisuje vlivu stisl. *konr*. Hypoteticky by ještě bylo možno uvažovat o resufixaci původního **konangr*, jak však ukázal Munske (1964: 33, 131), existence varianty *-ang-* u našeho sufixu je nejistá.

digmatické) varianty téhož sufixu svědčí nejen jejich funkční ekvivalence, ale i to, že u zjevně příbuzných slov nacházíme v jedněch germ. jazycích jeden a v druhých druhý sufix (jak tomu ostatně je i u našeho výrazu), někdy i u téhož slova v jednom jazyce.

Sufix *-ing-/ung-* vznikl snad *k*-ovým rozšířením *n*-ového zakončení některých výrazů; odtud byl pak perintegrací přenesen i jinam (v. Bahder 1880: 164n, Brugmann 1906: 485n, Kluge 1926: 12). Vzhledem k zobecnění *g* není ovšem nemožné, že alespoň někde se rozšíření událo pomocí předgerm. *g^h* (sr. Brugmann 1906: 486, pozn., Seebold 1989: 397).

Pomocí sufixu *-ing-/ung-* bylo v germ. jazycích utvořeno velké množství výrazů. Není proto snadné postihnout všechny funkce tohoto formantu, resp. stanovit jeho funkční invariant. Zdá se však, že za základní sémantický rys jím tvořených výrazů lze považovat přináležitost a odtud pak i pocházení, původ z entity označované fundujícím výrazem (patronymika, jména dynastií, obyvatelská jména a toponyma etc.) (nejlépe k tomuto sufixu Bahder 1880: 168–178; dále v. Kluge 1926: 11–16, 28n, Guchman 1963: 86n, Krahe–Meid 1969: 198–207).

2. Co se týče fundujícího výrazu, není zřejmě možno vycházet z pragerm. **kunja* (jak činí Kluge 1926: 12, Guchman 1963: 87, Mitzka 1963: 391, Krahe–Meid 1969: 199 ad.), protože v severogerm. by *j* mělo zůstat zachováno a způsobit přehlásku v předchozí slabice: čekali bychom tedy *stsev. *kynjungur* (v. Kahl 1960: 163, pozn. 21 s liter.).

Jako derivační základ lze předpokládat *n*-kmenové **kun-en/un-*, které bylo rozšířeno o *h* nebo *g* (výraz s takovým kmenem ale není v germ. doložen, z jiných ie. jazyků lze uvést jen stir. *gein* ‚porod‘, v. Pokorny 1959: 375), nebo bezsufixový tvar **kun-* – to by znamenalo, že sufix *-ing-/ung-* přistoupil přímo ke kořeni (resuffixace?); obě možnosti dává k úvaze Seebold (1989: 397).

Bez problémů není ani spojení s **kuniz*. Zatímco v západogerm. je možno počítat s tím, že *-ng-* rozšířilo výchozí *i*-kmenový výraz, v severogerm. bychom čekali, že *i* zůstane před *u* zachováno (jako *j*), pokud bychom ovšem nepřijali předpoklad, že kmenotvorné *i* už dříve vypadlo (k tomu Kahl 1960: 238, pozn. 212), nebo spíše že **kunningaz* je z pádů, v nichž *-CinC-* bylo redukováno v *-CŋC-* > *-CunC-*.

Pokud jde o sémantickou stránku derivace, je otázkou, jaký byl význam fundujícího výrazu a jakou funkci měl derivační formant v tomto konkrétním případě.

Někteří považují za fundující výraz **kuniz* ‚urozený muž‘ (tento výraz se rekonstruuje na základě stangl. *cyne-* ‚královský‘, sthn. *chunirīche* ‚království‘ a *stsev. konr* ‚udatný muž‘). Sufixu *-ing-/ung-* je pak přisuzována patronymická funkce: **kuningaz/*kunningaz* původně ‚syn urozeného muže‘ (Grimm 1854: 230, Lottner 1862: 173, Franck–Wijk 1949: 335, Jóhannesson 1956: 331, Falk–Torp 1960: I, 563, Kahl 1960, 164, pozn. 23). Tento patronymický derivát tedy ztratil svůj původní význam a vytlačil fundující **kuniz* (paralelu by bylo možno spatřovat ve stč. *knieżě* a stp. *księzę*, sr. **кънѣдзь*). Kahl (1960: 232n) se při této interpretaci odvolává na to, že v něm. (až do 16. stol.)

a ve stšv. kontinuanty pragerm. výrazu neoznačovaly jen vládnoucího panovníka, nýbrž i jeho bratry a syny, tedy muže, jejichž otec byl původně **kuniz*, později *König*. Je ale nutno poznamenat, že rekonstrukce výrazu **kuniz* s významem ‚urozený muž‘ není bez potíží (v. **kuniz*).

Zdá se, že lépe je vycházet z fundujícího výrazu s významem ‚rod, původ‘ (tedy nikoli nutně rod jako jisté společenství lidí!), a to ať již zprostředkovaně, budeme-li **kuningaz*/**kunungaz* považovat za synonymní derivát od **kuniz* (Meissner 1933a: 43, 1933b: 122, Ekblom 1944–45: 4; sr. i Meid 1956–58: 18, pozn. 24), nebo přímo, budeme-li výraz mít za samostatný derivát se sufixem *-ing-/-ung-*.

V druhém případě bychom mohli – jak naznačeno výše – uvažovat o několika podobách derivačního základu:

- kořenové **kun-* nebo nedoložené **kun-en/un-*
- špatně doložené **kuni* (> stsev. *-konar*)²¹
- dobře doložené, ale působící obtíže (v. výše) **kunja*

Nejlepší, protože vysvětlující jak západogerm., tak severogerm. tvary, se nám zdá následující výklad:

protogerm.	RD- <i>i-ŋg^h-o-s</i>	>	pragerm.	* <i>kuningaz</i>
ak.	RD- <i>i-ŋg^h-o-m</i>			* <i>kuningan</i>
gen., dat.	RD- <i>Ø-ŋg^h-ó-</i>			* <i>kunung-</i>

Základem tedy je *i*-kmenové substantivum **kuni-* ‚rod‘ > stsev. *-konar* (a rozšířením o tema *o* pragerm. **kunja* > gót. *kuni* etc.). Severogerm. podoba vznikla zobecněním kmene nepřímých pádů. O existenci formy **kuningaz* i v severogerm. může svědčit šv. toponymum *Kynge* a fin. est. *kuningas* ‚král‘ (skepticky však k obojímu Sköld 1983: 256–258).

Výrazu **kuningaz*/**kunungaz* pak lze v souladu s funkcí formantu přisoudit výchozí význam ‚ten, kdo pochází z (dobrého/urozeného) rodu‘ a domnívat se, že byl nejdříve používán jako označení společenské vrstvy nebo čestný titul (atribut), nikoli jako označení suveréna.

Význam ‚z dobrého/urozeného rodu‘ je pochopitelný a lze jej jak vnitřně vysvětlit (musí být dodržena kvantitativní a relační maxima: každý má nějaký původ, ale původ je nutno tematizovat jen tehdy, když je mimořádný), tak i vnějšně podpořit paralelami (ch. *plemič* ‚šlechtic‘ od *pleme* ‚rod‘, stč. *šlechtic* od *šlecht* ‚rod‘, sthn. *adaling* ‚nobilis‘ od *adal* ‚rod‘). Námitka, že **kun(ja)-* není dobrý rod a **kuningaz* tedy nemohlo označovat muže z dobrého rodu (Bahder 1880: 171, Kahl 1960: 200 aj.), je proto nerelevantní.

Tuto interpretaci výchozího významu našeho slova, opírající se o jeho slovo-
tvornou stavbu, lze podpořit některými doloženými významy jeho kontinuantů, které lze vyložit jako stopu předpokládaného výchozího významu ‚nobilis‘:

²¹ Ovšem pragerm. **kunja* (> gót. *kuni* etc.) mohlo vzniknout rozšířením původního *i*-kmene!

a) v Eddě se výrazu *konungr* užívá nejen o panujícím, „úřadujícím“ králi, nýbrž na několika místech i o osobách, které nezastávají žádný vládní úřad, ale pouze pocházejí z urozené rodiny (v. Meid 1966: 186, Neckel 1968: 119);

b) stšv. *kununger*, *konunger* se užívá i o panovníkových bratrech a synech (v. Schlyter 1877: 357, Kahl 1960: 233, pozn. 190);

c) střhn. *künec*, raně novohn. *künig* (ještě v 16. stol.) i jejich femininní protějšky mohou platit nejen o vládnoucím králi (královně), ale i o ostatních členech královského rodu (v. Grimm: V, 1695n, Götze–Mitzka 1939–57: IV, 228, Meid 1966: 186).

Nepřímé důkazy pak poskytují sl. a balt. jazyky, kde nacházíme zjevná přjetí germ. (panchronně pojímaného) slova vykazující dualitu významu („nobilis – rex“), sr.

a) plb. *ʔenaz* ‚Edelmann‘, ‚König‘;

b) Život sv. Konstantina, 14. kap: *Rostislavъ bo, moravъskii knezъ (...)* *svěťъ svъtori svъ knęzi svoimi i s Moravlęny* (sr. MMFH: II, 98);

c) hl. *knjez*, dl. *kněz* a lot. *kūngs* ‚pán‘, stč. *kněz*, štp. *ksiądz* ‚dominus (o duchovních)‘, ‚princeps / dux (o českém, resp. polském panovníkovi)‘.

Tuto situaci lze nejlépe vysvětlit tak, že sl. a balt. převzaly germ. výraz v obou jeho významech, totiž ‚nobilis‘ i ‚rex‘. (Viz podrobněji **kunędzъ* a *kūnigas*.)

Co se týče sémantického posunu ‚nobilis‘ → ‚rex‘, lze jej vysvětlit tak, že okruh osob, k nimž se výraz **kuningaz* vztahoval, se postupně omezil pouze na členy královského rodu. Lze také uvažovat o tom, že tento výraz byl (od počátku?) vyhrazen – jako čestný atribut – králi, resp. jeho nejbližším příbuzným; sr. v této souvislosti Tacita (Germania VII, 1): *Reges ex nobilitate (...) sumunt*. Avšak vzhledem k uvedenému sl. a balt. úzu je o něco pravděpodobnější, že se výrazu – alespoň v době jeho přjetí – užívalo i o nekrálovských urozených.

Paralelou pro sémantický posun ‚nobilis‘ → ‚rex‘ může být kym. *brenin*, střkym. *breenhin* ‚král‘: tento výraz má své protějšky v korn. *bryntyn* ‚urozený, vynikající‘, ‚šlechtic‘, sbret. *brientinion* ‚ingenuis‘, bret. (historismus) *brientin* ‚šlechtic‘ (sr. Nance 1938, George 1993, Hemon 1979, Favereau 1992 s.vv.). Etymologie těchto výrazů může potvrdit, že význam ‚nobilis‘ je časově primární: kym. *brenin*, korn. *bryntyn*, bret. *brientin* < kelt. **brigantinos* od **briganti* > kym. *braint* ‚privilegium, právo‘; původní význam, daný slovo-tvornou formou, byl tedy snad ‚privilegovaný, urozený člověk‘ (sr. Vykypěl 1998: 41).

Jádro posunu ‚nobilis‘ → ‚rex‘ lze snad hledat v oblasti francké, a to nejspíš v době formování merovejského panství (tj. přibližně v 2. pol. 5. stol.); odtud se snad nový obsah pojmu šířil dále na sever, resp. severovýchod spolu s novým, franckým modelem organizace společnosti. Jako odraz tohoto postupného omezování úzu našeho výrazu lze vyložit v latinských pramenech dosvědčenou tendenci monopolizovat královský titul. Takovou snahu nachá-

zíme nejdříve u Franků²², později v Anglii (7. stol.); v Norsku pak teprve za Haralda Krásnovlasého (*863 †933); sr. Wenskus (1964: 233), Wolfram (1967: 109n). O tom, že zmíněné stangl. a severogerm. výrazy nabyly významu ‚rex‘ teprve sekundárně, snad pod pevninským vlivem, a že z tohoto nebo podobného významu vytlačily nějaký starší výraz, může svědčit také absence jejich přechýlených femininních protějšků, sr. angl. *king* – *queen*, nor., dán. *konge* – *dronning*, šv. *kunung* – *drottning* proti něm. *König* – *Königin*, niz. *koning* – *koningin* (sr. i Kahl 1960: 233–240). V severogerm. oblasti máme pro to, že výrazem *konungr* bylo vytlačeno starší *dróttinn*, i svědectví tradice ještě ze Snorriho dob; sr. následující pasáž ze 17. kap. Ynglinga sagy: *Dyggvi var fyrs- tr konungr kallaðr sinna ættmanna, en áðr váru þeir drótnar kallaðir, en konur þeira dróttningar* (sr. Cleasby–Vigfusson 1957: 350, Heinertz 1935–36: 161, Meid 1966: 188).²³

Tento pojmový pohyb můžeme obecněji spojit se stěhováním národů a posuny ve strukturaci společnosti u kontinentálních Germánů. Góština se svým *þiudans* ‚βασιλεύς‘ reflektuje ještě starý model. V góštíně tedy nacházíme kontinuitu, zatímco v západogermánských jazycích diskontinuitu (sr. i Wenskus 1977: 320).

POZNÁMKA: Wolfram (1967) zastává názor, že gótský panovník se přinejmenším od konce 4. stol. už nenazýval *þiudans*, nýbrž *reiks*.

Gót. překlad Bible nám prostředkuje následující ekvivalence:

<i>þiudans</i>	NT	βασιλεύς
<i>kaisar</i>	NT	Καίσαρ
<i>reiks</i>	NT	ἄρχων

Z toho lze nepřímě usuzovat na ekvivalence latinské:

<i>þiudans</i>	NT	<i>rex</i>
<i>kaisar</i>	NT	<i>imperator Caesar</i>
<i>reiks</i>	NT	<i>princeps</i>

O tom, jaký byl skutečný úzus v góštíně Wulfilovy doby a pozdějších gótských říší v 5. a 6. stol., toto dává jen nepřímé svědectví. Zdánlivé přímé svědectví máme v tzv. gótském kalendáři, kde čteme: *Kustanteinus þiudanis* gen. sg. (v. Streitberg 1919–28: I, 472). Zde ovšem potřebujeme v nedostatku kontextu; tento doklad lze interpretovat různě:

– doslova: *þiudans* v reálném úzu platilo jen o císaři;

– jde zde o „germánskou perspektivu“: římský císař není než jedním ze suverénů (jedním z *reges gentium*; k roli této germánské perspektivy v pozdní antice v. Wolfram 1967: 32–39, zejm. 39), pak *þiudans* = *rex*, a tedy i gótský *rex* = *þiudans*, protože se rovná i římskému císaři.

Wolfram (1967: 39n) zpochybňuje, že by *þiudans* bylo označením gótských panovníků: „Dieser Ausdruck (...) kann für keinen gotischen König selbst belegt werden. (...) Jedenfalls um 500, als die Könige ihre Reiche gründeten und beherrschten, die die ersten Zeugnisse eines Kö-

²² Sr. i Řehoře Tourského (Hist. IV, 4): „Nam semper Brittani sub Francorum potestate post obitum Chlodovechi fuerunt, et comites, non regis appellati sunt.“

²³ Heinertz (l.c.) myslel, že pokud jde o změny v postavení severských králů, „läßt sich zunächst an die Einführung des Erbkönigtums denken. Ist diese Vermutung richtig, hätte *konungr* also zunächst den Erbkönig bezeichnet“.

nigstitel hinterließen, hört man von ‚piudans, nicht mehr‘; a domnívá se, že gótský král se nazýval *reiks*. Uvádí proto v zásadě dva argumenty (1967: 40–42):

(1) Podle Prokópia z Kaisareie nenosil Theoderich Veliký (474–526) za svého života titul *βασιλεύς*, nýbrž *ῥήξ*. „Prokop fügt seiner Feststellung aber auch noch hinzu, daß ‚die Barbaren ihre Heerführer so zu nennen pflegen‘. Damit wäre also die Initiative zur Titelbildung von den Germanen selbst ausgegangen.“ Wolfram tedy vykládá ř. *ῥήξ* [riks] jako reprodukci gót. *reiks* [riks]. (Sr. ještě Wolfram 1990a: 124.)

(2) Od Athalaricha (526–534) se v nápisech na východogótských mincích ražených v Itálii vyskytuje varianta *RIX* za *REX* (většina dokladů na tuto formu pochází z doby panování krále Totily 541–552).²⁴

Závěr o kontinuitě a diskontinuitě je tedy třeba korigovat asi následujícím způsobem:

Kontinuitu, zdá se, odráží Wulfilův překlad Bible: reflektuje se zde ještě stav (ať už přítomný nebo nedávno minulý) před změnami vyvolanými stěhováním národů. Jsou-li správné Wolframovy úvahy o titulatuře gótských panovníků, vidíme zde posun analogický posunu v západo-germ.:

gót. (východogerm.): *reiks* ‘ἄρχων, ne-rex’ → ‚rex‘

západogerm.: **kuning-*, *nobilis*’ → ‚rex‘.

K příčinám tohoto posunu Wolfram (1967: 42) říká: „Die zahlreichen kriegerischen Unternehmungen der Zeit boten einer neuen, in diesem besonderen Fall durch ‚reiks, qualifizierten Schicht von ‚Herren‘ die Möglichkeit zur Bewährung ihrer Königsfähigkeit. Musterbeispiel dafür ist die Erhebung des Balten Alarichs I. zum König“ (sr. i Wolfram 1990b: 44). Na jiném místě to Wolfram rozvádí: ariánská Góťové v Moesii měli císaře za svého krále, tj. *piudans*; západogótská foederati se tak podělili římskému císaři: zejména Theodosius I. (379–395) byl *piudans*-císař par excellence. Po jeho smrti se stal vládcem Góťů Alarich (nový císař byl ještě dítě), ale jako *reiks*: „So verloren die Goten den *piudans*, der von nun an entweder im Himmel herrschte oder als Kaiser den Erdkreis regierte.“²⁵ (Sr. ještě Wolfram 1990a: 103, 1990b: 43.)

Jak se nazývali gótská panovníci, příp. další panovníci germánských států vzniklých na území západoférické říše, nelze tedy s úplnou jistotou říci. Jisté je, že gót. *piudans* někdy gótského suveréna označovalo; kdy se případně stalo archaismem a historismem, vztahujícím se na mytické či nečasové vládcy a bylo v reálném politickém úzu nahrazeno jinými výrazy, není jasné. Totéž lze říci i obecně o pragerm. **peudanas*, které označovalo přinejmenším v době svého vzniku představitele sociálně-politické jednotky označované výrazem **peudo* (sr. i Wolfram 1990b: 42–44): o tom jasně svědčí jeho slovtvorná forma; kdy pak jednotlivé jeho kontinuanty přestaly plnit tuto funkci, nelze – jak řečeno – přesně stanovit.

3. Nyní přicházíme k otázce, proč náš výraz chybí v gótsčině, resp. proč není doložen ve známých gótských textech.

V této souvislosti zřejmě nelze přisuzovat velkou váhu skutečnosti, že v gót. textech je špatně doložen sufix *-ing-* (jsou jím tvořeny pouze tyto výrazy: *gadiliggs* ‘ἄνεπιός’, *skiliggs* ‚solidus‘, adv. *unweniggo* ‚nečekaně, náhle‘, západogót.-lat. *gardingus*; sr. i Munske 1964: 62–64). Tato skutečnost nevyovídá o tom, že další výrazy s tímto sufixem neexistovaly, nýbrž spíše o tom, že tento sufix nenabyl takové produktivity jako v jiných germ. jazycích.

Nezdá se ovšem, že by gót. kontinuant pragerm. **kuningaz*/*kunungaz* kdysi existoval a později zanikl, nebo že prostě není zachycen dochovanými

²⁴ Zde je ovšem možno namítnout, že se jedná o gótskou výslovnost lat. *rēx*: gót. *ē* se podle svědectví mladších památek užilo v *ī* (sr. k tomu Streitberg 1920: 49, Krause 1968: 79, Braune 1981: 21 a také Wolfram 1990a: 215).

²⁵ Takový úzus by odrážel uvedený doklad z gót. kalendáře.

texty. Zdá se totiž, že gót. měla pro výraz ‚rex‘ a ‚nobilis‘ staré výrazy, které je těžko hodnotit jako gót. inovace: *þiudans* ‚βασιλεύς‘ a *reikeis* ‚ἔντιμος‘ (v. **þeudanz* a **rikaz*).

Pokud tedy pro gótštinu není možné dost dobře předpokládat kontinuant našeho výrazu, znamenalo by to, že u ostatních Germánů výraz vznikl až po přerušení bezprostředních kontaktů s Góty.

Další otázkou je přibližná datace přejetí do fin. a est. a do sl. a balt. jazyků.

Jednotlivé kontinuanty pragerm. slova byly zjevně přejímány v několika časových vrstvách. Zjevně nejmladší je lot. *ķēniņš* ‚král‘ (v. *ķēniņš*). Mladším přejetím je zřejmě i strp. *konagis* tv. (v. *konagis*). O době přejetí psł. **kъnędzъ* a lit. *kūnigas*, lot. *kūngs* se vedou spory (v. **kъnędzъ* a *kūnigas*).

Za velmi staré se obvykle považuje fin., est. *kuningas* ‚král‘. Jestliže jsme vyslovili pochybnosti o existenci našeho výrazu v gótštině a také v ještě nediferencované pragermánštině, zbývá jako možný pramen fin.-est. slova severogerm. (sr. i Schwarz 1951: 46, Fromm 1957–58: 84). Fin., est. *kuningas* stejně jako fin. *ruhtinas* ‚kníže‘ muselo být přejato ještě v době, kdy existovalo koncové *-az* (resp. *-as*), tedy před změnou *z > R* a před redukcí a zánikem koncového *a*.²⁶ Skutečnost, že severogerm. jazyky znají v historické době pouze *u*-ový vokalismus sufixu, není přejetí na překážku: pokud máme *-ung-* za analogii zevšeobecnělou deklinační variantu, znamená to, že i na severu existovala podoba s *-ing-*. Jistou potíž ovšem činí význam fin., est. *kuningas* a také jeho vztah k fin. *ruhtinas* ‚kníže‘²⁷: předpoklad, že severské *kunungr* se ve významu ‚rex‘ prosadilo až později pod pevninskogermánským vlivem a na úkor staršího označení suveréna, totiž snad výrazu **druhtinaz*, se zdá být v jistém rozporu s tím, že již tak staré výpůjčky, jakými fin. *kuningas* a *ruhtinas* zjevně jsou (přejata nejpozději v 1. pol. 6. stol.), odráží tuto dominanci prvního nad druhým. To je možné vysvětlit v zásadě dvěma způsoby:

- a) buď tento stav existoval už v době přejetí, což je právě na překážku pozdějšímu vzniku významu ‚rex‘ u severogerm. výrazu,
- b) nebo se v případě fin. *kuningas* jedná o paralelní sémantický vývoj, ovšem pod vlivem severogerm. (stšv.).

Tento druhý výklad lze modifikovat úvahou o tom, koho vlastně fin. (est.) výrazy v reálném sociálně-politickém úzu označovaly. Lze se domnívat, že fin. *kuningas* označovalo spíše reálii cizí (severogermánsko-švédskou) a společně s ní, resp. s jejím germánským označením prodělalo sémantický posun od ‚nobilis‘ k ‚rex‘, zatímco starší přejetí *ruhtinas*, pocházející ještě z doby, kdy severogermánský rex byl jen **druhtinaz*, označovalo suveréna domácího a pak také odpovídajícím způsobem „pokleslo“ v titulární hierarchii (mezi fin. *ruhti-*

²⁶ Noreen (1923: 133n, 163n) datuje *z > R* před rok 550, redukcí/zánik *a* do doby kolem roku 650 (sr. i Heusler 1967: 35); Birkmann (1995: 164) dokládá dalekosáhlou redukcí slabě přizvukovaných vokálů ve vedlejších slabikách už v 6. stol.

²⁷ V est. takový výraz sice doložen není, ale lze docela dobře předpokládat, že byl nahrazen zjevně mladším *vürst* ‚kníže‘, přejatým z něm. *Fürst*.

nas a *kuningas* bychom tedy měli podobný poměr jako mezi psl. **kъnędъ* a **korľь*, sr. **korľь*).

**kuniz*

Pragerm. forma **kuniz* se rekonstruuje na základě následujících výrazů:

stangl. *cyne-* ‚královský‘: *cynebearn* ‚královský nebo urozený syn‘, *cyne cyn* ‚královský rod‘, *cynedōm* ‚království‘ (vedle *cyningdōm*), *cynegerela* ‚královské šaty‘, *cynegold* ‚koruna‘, *cyneľic* ‚královský‘, *cynerice* ‚království‘, *cynestōl* ‚trůn‘, *cyneþrym* ‚královská sláva‘ (sr. Bosworth–Toller 1898, Toller 1921, Grein 1912 s.vv.; střangl. *kin-* tv., sr. MED s.v.)

sthn. *chuniriche*, *chunneriche* ‚regnum, res publica‘ (Notker, glosy; sr. Schade 1872–82: I, 523, Köbler 1993: 688; vedle *kuningrīhi*)

stfrís. *kenlik* ‚královský‘ (Holthausen 1985: 56; vedle *keninglik*).

Kromě toho je doloženo stsev. *konr* (jen v poesii, užíváno v 10. a 11. stol.):

1. ‚syn, potomek‘

Kominn er hingat konr Sigmundar Reginsmál 13, 1, *nú er Yngva konr með oss kominn* ib. 14, 2 (v. Neckel 1962: 176);

sr. Gering (1903: 569), Neckel (1968: 119), Fritzner (1973: II 326); další doklady v. Egilsson (1913–16: 343); Cleasby–Vigfusson (1957: 350) překládají jako ‚royal kinsman‘, což není jisté.

2. ‚muž, udatný muž‘

hvé þic kalla konir? Helgaqviða Hljörvardzsonar 14, 2, *Hefir þú kannað koni óneisa?* Helgaqviða Hundingsbana in fyrri 23, 4 (v. Neckel 1962: 133, 144);

sr. Gering (1903: 569n), Neckel (1968: 119), Fritzner (1973: II, 326); Cleasby–Vigfusson (1957: 350) překládají jako ‚a man of gentle or noble birth‘²⁸ a uvádějí ještě dva další doklady.

Při spojení tohoto výrazu s uvedenými výrazy západogerm. však činí potíže *o* ve stsev. slově. Doloženy jsou nom. sg. *konr* (význam 1.), nom. pl. *konir* a ak. pl. *koni* (význam 2.). Jako kontinuanty pragerm. **kuniz* bychom však ve stsev. očekávali následující formy:

	sg.	pl.
nom.	* <i>kynr</i>	* <i>kynir</i>
ak.	* <i>kun</i>	* <i>kyni</i>
gen.	* <i>konar</i>	* <i>kona</i>
dat.	* <i>kun</i>	* <i>kunum</i>

V nom. a ak. pl. bychom jako důsledek analogického vyrovnání očekávali buď *u* nebo *y* nebo kolísání mezi nimi (sr. Noreen 1923: 271n). Je zde ale *o*: není vyloučeno, že toto *o* – existující zřejmě ve tvarech gen. sg. a pl., které ovšem nejsou doloženy – bylo zobecněno pod vlivem výrazu *kona* ‚žena‘, s nímž vý-

²⁸ Podobně Meisser (1933b: 122).

raz *konr* zčásti sémanticky koreluje (Cleasby–Vigfusson 1957: 350, Kahl 1960: 191, 230, pozn. 185).

Vedle toho existuje výraz *-konar*, vystupující jako druhý člen složených adjektiv: *allskonar* ‚všeho druhu, všemožný‘, *margskonar* ‚mnohého druhu, všemožný‘, *þesskonar* ‚tohoto druhu, takový‘ ad. (sr. Cleasby–Vigfusson 1957: 350). Tuto formu lze interpretovat jako ustrnulý gen. sg. substantiva **kynr* ‚druh, rod‘.

Jak je vidět, rekonstrukci pragerm. **kuniz* ‚udatný, urozený muž‘ lze zpochybnit. Především uvedené západogerm. výrazy je možné vykládat i jako zkrácené z *kuning-* (sr. Friesen 1932–34: 16). Stsev. *konr* mohlo vzniknout prostým připojením *i*-kmenových koncovek k femininu *kona* ‚žena‘, sémanticky zčásti korelujícímu. Kromě toho je nejasné, jak spojit jeho dva významy ‚syn, potomek‘ a ‚(udatný) muž‘.

Z výrazů promítnutelných na pragerm. úroveň tedy zůstává jen gen. sg. *-konar*, ukazující na substantivum **kuni-* ‚druh, rod, původ‘ (f.?).

B. *hendinos*, *kindins*

hendinos

Tento výraz zmiňuje Ammianus Marcellinus (28, 6, 14):

Apud hos (i.e. u Burgundů) generali nomine rex appellatur Hendinos.

(Sr. Seyfarth 1971: 134n.)

Etymologický výklad tohoto výrazu je nejistý. Všechny výklady mají určité potíže (pro jejich shrnutí v. Wenskus 1977: 579, pozn. 12, Beck, RGA: IV, 227n).

1. J. Grimm (1965: 319, 1970: 490), Scherer (1878: 98), Kluge (1926: 11), Vries (1956: 301) spojovali burg. *hendinos* s gót. *kindins* ‚ἡγεμών‘ (v. **kindins**). Potíž však působí *h* v burg. slově proti gót. *k*: i kdyby zde grafém *h* označoval *ch*, bylo by těžké toto *ch* vykládat jako předchůdce sthn. posouvání *k > ch*, jak činí Grimm (l.c.). Počáteční *h* burg. slova bychom tedy museli považovat prostě za chybu (ať již percepční, nebo písarskou).

Je možno předložit i poněkud komplikovanější výklad počátečního grafému: Ještě v době, kdy ř. *χ* označovalo aspirátu, bylo burg. **kendingaz* řecky zachyceno jako **χενδινος* (ř. *χ* reflektuje napjaté/aspirované germ. *k*); ř. zápis by pak v lat. přepisu získal podobu **chendingos* (lat. *ch* reflektuje ř. *χ*); *h* v doloženém *hendinos* může být a) chyba za *ch*, b) *h* vyjadřující *ch*, nebo c) grafické „pogermánštění“ slova (podle častých germ. výrazů začínajících na *h*).

2. Kögel (1892: 515) rekonstruoval **hindina-* ‚der Erste, der Vorderste‘ a s ním pak spojil jako nejbližší příbuzné stangl. *hindema* adj. ‚poslední‘, gót. *hindumisto* ak. sg. n. superl. ‚ὁ ἐξώτερος‘. Sémanticky lze tyto výrazy spojit významem ‚nejzazší‘, tj. ‚první i poslední‘ (sr. něm *äußester*, lat. *altus* ‚vysoký‘

i ‚hluboký‘). Dále by bylo možné připojit adv. gót. *hindana* ‚πέραν‘, stangl. *hindan*, stsas. *hindan*, sthn. *hintana* ‚hinten‘.

Tento výklad málo vyhovuje po stránce formálně-slovotvorné: u prvně uvedených stangl. a gót. výrazů se zjevně jedná o jiné sufixy než u výrazu burgundského. Museli bychom připustit variantní interpretaci: k základu *hind-* (obsaženému v uvedených adverbiích) byl přidán superlativní sufix, a to ve stangl. a v gót. sufix *m-ový* (sr. k němu Wright 1925: 231, Brunner 1965: 248), v burg. sufix *-ino-*. O burg. slovtvorbě se však neví zřetelně nic; sufix *-ino-* v jiných germ. jazycích ke stupňování neslouží.

3. Nejistý je i výklad, který navrhovali Walde–Hofmann (1938–54: II, 423) a Pokorný (1959: 569), totiž spojení s výrazy, na jejichž základě lze rekonstruovat ie. slovesný kmen **ken(t)-* ‚začínat‘²⁹: stsl. *začęti* ‚začít, počít‘, *въчęti*, *načęti* ‚začít‘, stír. *cinid* ‚vychází, pochází‘, ř. *καινός* ‚nový, nečekáný, neobyčejný‘, lat. *recēns* ‚čerstvý, nový, mladý‘ ad. Bylo by sice možno uvést paralely, pokud jde o sémantickou stránku tohoto spojení (ř. *ἀρχων* od *ἀρχω* ‚začínám‘, stsl. *načęlbnikъ* ‚vůdce‘ od *načęti*³⁰), ale nejasná je jeho stránka formální: germ. sufix *-ino-* jako sufix deverbativ (nomin agentis) nefunguje³¹. Jediné řešení by bylo považovat *n* za formant participiální, u transitiv (aktiv) tvořící ptc. passivi, u intransitiv (inaktiv) ptc. activi; pak by byla možná rekonstrukce **kenti-* nebo **kente-* (intransitivní/inaktivní sloveso) + *-no-* > **hendī-na-* (taková rekonstrukce je ovšem možná jen na předgerm. úrovni, pragerm. systém ji neumožňuje!).

4. Wackernagel (1874: 343–345) konjektoval doložené *hendinos* na **hundino* a to spojil se sthn. *hunno* ‚centurio, tribunus‘³², které je podle něho ze staršího **hundino*. To má ale jak formální (otázka oprávněnosti takové konjekce, stejně jako uvedené rekonstrukce výchozí podoby sthn. slova: sthn. *hunno* je spíše ze starší podoby se sufixem bez vokalické báze, tedy z **hunt-no*, sr. Braune 1987: 234, § 274, pozn. 2), tak i sémantické potíže (jak se dostat od významu ‚centurio, tribunus‘ k významu ‚rex‘?).

5. Krogmann (1954: 148) vykládal *hendinos* jako derivát od **hendū-* ‚rod‘ (s tímž sufixem jako v **druhtinaz* nebo **peuđanaz*). Jeho rekonstrukce fundujícího pragerm. slova se však zakládá na nejistých interpretacích germ. proprií a apelativ; navíc není jasné, jaký rozdíl byl mezi **kendi-*, **kunja* a předpokládaným **hendū-*.

²⁹ Ke kmeni sr. i Rix (2001: 351).

³⁰ Ale Trubačev (ESSJa: XXI, 225) odvozuje od *načęlbъ* sufixem *-ikъ*.

³¹ Jediný příklad, totiž sthn. *sceffin* ‚Schöffe‘ (ke sthn. *sceffan* ‚gestalten, ordnen ad.‘; sr. Kluge 1926: 11, Krahe–Meid 1969: 107), je snad spíše analogické podle jiných jmen na *-in-* označujících rovněž držitele určité veřejné moci (*thunginus*, *truhtin*).

³² Ke sthn. slovu sr. Köbler (1993: 570).

kindins

Tímto slovem Wulfila překládá ř. *ήγεμών*. V 27. kapitole Matoušova evangelia stejně jako v 20. kapitole Lukášova evangelia se výraz vztahuje na Piláta (pro doklady v. Streitberg 1919–28: II, 75). Římského místodržícího označuje gót. slovo i v interpolované glose k Lk 2, 2:

soh þan gilstrameleins frumista warþ at [wisandin kindina Swriais] raginondin Saurim Kweinaiau

αὐτὴ ἡ ἀπογραφὴ πρώτη ἐγένετο ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου
(Streitberg 1919–28: I, 90n).

Jako pragerm. východisko gót. *kindins* lze předpokládat formu **kendi-naz*. Takový výraz je zjevně utvořen tímž sufixem jako gót. *þiudans* ‚βασιλεύς‘ (< pragerm. **þeudānaz*), stangl. *dryhten* ‚dominus‘ (< pragerm. **druhtinaz*) a další, i negerm. výrazy, tedy sufixem *-na-* < **-no-*, sloužícím k tvoření pojmenování vládců (představitelů) určitých sociálních jednotek (v. **þeudānaz* a Benveniste 1969: I, 315). Fundující výraz těchto substantiv vyjadřuje oblast působení toho, kdo je tímto substantivem označován. V našem případě lze fundující slovo na pragerm. úrovni rekonstruovat jako **kendi-*. Takové formě odpovídá v germ. jazycích pouze stsev. *kind* f. ‚rod (jako společenství lidí spjatých stejným původem)‘.³³ Mimo germ. jazyky koreluje se stsev. slovem lat. *gēns*, gen. *gentis* (ie. **génH₁-tí-*). Redukovaná podoba téhož kmene je v stangl. *gecynd* f. ‚přirozenost, povaha, vlastnost‘, ‚narození, původ, vznik‘ (angl. *kind*), sthn. *ki-kund* ‚natura‘ a v lat. *nātiō*, stind. *jāti-* ‚narození, rodina‘ (ie. **ǵnH₁-tí-*).

Vyvstává otázka, zda jsme oprávněni rekonstruovat pragerm. **kendi-* (příp. **kundi-*) ‚rod‘ (které by se do historické doby dochovalo pouze ve stsev., resp. stangl.). Vedle takového výrazu by existovalo lépe doložené **kunja* tv. (> gót. *kuni*, stsev. *kyn*, stangl. *cynn*, stfrís. *kenn*, stsas. *kunni*, sthn. *kunni*; sr. **kuningaz*). Pokud takovou rekonstrukci přijmeme, je možné **kendi-* považovat za starší než **kunja*, utvořené teprve na germ. půdě. To může potvrdit:

- fragmentárnost doložení **kendi-* oproti **kunja*;
- sufix *-ti-*, jehož produktivnost zřejmě spadá ještě do předgerm. období (k tomu sr. Guchman 1963: 91n);
- přízvuk na druhé slabice, který svědčí o vzniku slova ještě před ustálením germ. přízvuku na první slabice;
- existence přímých mimogerm. paralel pro **kendi-* proti jejich absenci v případě formy **kunja*³⁴.

Pokud je **kendi-* skutečně staré, lze za staré považovat i gót. *kindins* (< **kendi-na-z*): zřejmě se jednalo o označení představitele společenské jednotky

³³ U stsev. slova vždy existuje představa společného původu, společného předka, třebaže ne vždy bezprostředního, a také společných vlastností, a to i když se primárně vztahuje na obyvatele určitého místa (sr. Gering 1903: 551n, Egilson 1913–16: 336n, Neckel 1968: 117, Cleasby–Vigfusson 1957: 338, Fritzner 1973: II, 282). Vedle apelativa existují i šv. toponyma *Kind*, *Kinda* (sr. Vries 1962: 309).

³⁴ Lat. *genius* a *ingenium* jsou paralelami pouze nepřímými.

užší než „kmen“ (**peuđo*), jehož představitelem byl **peuđanaz* (> gót. *piudans*, βασιλεύς ad.). Předpokládaný pragerm. **kendīnaz* byl tedy snad představitelem jednotky definované úžeji, pokrevními svazky, které její členové ještě mohli konkrétně reflektovat.

Fundující výraz gót. *kindins* označoval tedy nejdříve skupinu lidí spjatých rodově-pokrevními vztahy, zatímco fundující výraz gót. *piudans* tento okruh více či méně příbuzných přesahoval. Později došlo v sémantice germ. **kendīk* posunům: jednak se rozšířil okruh těch, kdo náležejí do této jednotky (stsev. *kind*), a jednak přistoupil sémantický rys prostorový – výraz mohl označovat i území obývané takovým společenstvím (šv. toponyma *Kind*, *Kinda*); sr. Weniskus (1977: 11, 299, 303n, 327).

Zda sem patří i burg. *hendinos* ‚rex‘, je nejasné (v. *hendinos*).

II. Nobiles: věčný návrat neboli jak vymezit „šlechtice“?

A. **fraujan-*, **rīk(a)z*, **aþal-*, **þegnaz*, **erlaz*: Pragermáni?

**fraujan-*

Nejdříve představme dokladový materiál, jímž se budeme zabývat: gót. *frauja* 3× překládá ř. δεσπότης, jinak κύριος,

deriváty: *fraujinon* ‚κυριεύειν, ἀθευτεῖν‘, *fraujinassus* ‚κυριότης‘

sthn. *frō* jen ve spojení *frō mīn* jako oslovení ‚(můj) pane‘ (jiné doklady jsou nejisté), *frōno* původně gen. pl. ‚panovnický, královský, veřejný, státní, publicus‘ (v právním kontextu), ‚Páně, Boží, posvátný, svatý‘ (v náboženském kontextu);

kompozita: *frōnogelt* ‚panovnické peníze, panovnická pokladna, fiscus‘, *frōnoreht* ‚oblast působnosti panovnického práva, království, stát‘, *frōnozins* ‚dávky do státní pokladny, vectigalia‘, *frōn(o)tag* ‚neděle‘

deriváty: *frōnen* ‚konfiskovat, zabavit ve prospěch státní pokladny, publicari, proscribere‘, *frōnisc* ‚inclitus, panský, panovnický‘ ‚Boží, vznešený, svatý, tajemný‘ ‚výjimečný, krásný, zářící‘

(sr. AhdWb: III, 1278n, 1281–89, Ehrismann 1905–06, Braune 1987: 206, § 222, pozn. 4);

stsas. *frōio*, *frāho*, *frōho* ‚pán, Pán‘;

stfrís. *frāna* ‚svatý‘, *frānaaltare* ‚hlavní oltář‘, *frāna* ‚zástupce hraběte‘ (sr. Holthausen 1985: 31);

stangl. *fréa* ‚pán, Pán‘ (zejm. o Bohu), řídké *frigea* ‚pán‘;

stsev. *Freyr*, jméno boha (sr. RGA: IX, 587–594)

femininum:

sthn. *frouwa* ‚paní, vládkyně (někoho)‘ (vertikální vztah nadřízenosti), ‚urozená žena etc.‘ (horizontální vztah příslušnosti ke společenské vrstvě) (střhn. *vrouwe* tv., něm. *Frau*);

stsas. *frūa*: jen gen. sg. *frun S. Mariun* (v. Gallée 1903: 84) (střdn. *vrouwe*, *vruwe* ‚paní‘);

stfris. *frouwe*, *frowe* ‚paní, vládkyně‘;

stsev. *Freyja*, jméno bohyně, stnor. *freyja* ‚urozená žena, paní‘ (Fritzner 1973: I, 486), stsev. *húsfreyja* ‚hospodyně, paní domu, manželka‘ (sr. Gering 1903: 476, Egilsson 1913–16: 294, Cleasby–Vigfusson 1957: 295, Neckel 1968: 104).

Na základě těchto slov lze rekonstruovat následující pragerm. formy:

**frau-jan-* (> gót. *frauja*, stangl. *friega*, stsas. *frōio*), **fraw-an-* (> sthn. *frō*, stsas. *frāho*, *frōho*, stfris. *frāna*, stangl. *fréa*) a **frau-ja-* (> stsev. *Freyr*) pro maskulinum a **frau-jon-* pro femininum.

Určení poměru mezi těmito tvary je méně jisté. Kluge (1926: 8, 10, 21) vykládal m. **fraujan-* substantivizací adjektiva **frauja-* (> stsev. *Freyr*); k m. **fraujan-* pak bylo obvyklým způsobem přechylování u *n*-kmenových substantiv přitvořeno f. **fraujon-*; sekundární je **frawan-* bez *j*: to mohlo v určitém hláskovém okolí zmizet, např. v dat. a gen. sg. **-jin-* > **-in-*³⁵ (sr. i Osthoff 1898: 53n). Seebold (1989: 230) má za původní m. **frauja* a f. **fraujon-* (stsev. *Freyr* a *Freyja*), mladší je m. **fraujan-*.

Uvedené germ. výrazy zjevně patří k ie. kořeni **per-*, od něhož jsou různými rozšířeními a sufixy odvozeny v různých ablautových podobách nejrůznější výrazy, které spojuje sémantický rys směřování dopředu či ven (v. Pokorný 1959: I, 810–818). Výchozí protogerm. podobu našich kmenů lze rekonstruovat jako **pr-ou-ǵolo-*. Týmž rozšířením, ale s jinou podobou kmene je zjevně utvořeno stsl. *прѣнь* ‚první, přední‘, dřívější, starý, dávný‘, alb. *parë* ‚první‘, toch A *pärwat* ‚prvorozený‘, B *parwe* ‚nejprve‘, stind. *pūrva-* ‚přední, předchozí, dřívější‘, av. *paʷrva-*, stpers. *paruva-* ‚přední‘ (< **pǵ-ǵo-*), stind. *pūrvyá-* ‚dřívější, předchozí‘, av. *paoʷruvya-*, stpers. *paruviya-* ‚první‘ (< **pǵ-ǵio-*).

Přestože nelze jednoznačně přisoudit jistý význam rozšíření *ǵ*, je podle těchto paralelních derivátů možné pro germ. **fraw-* předpokládat výchozí význam ‚první, přední‘.

Furlanová (in Bezlaj 1976: III, 105) rekonstruuje výchozí ablaut: nom. sg. **pr-ou-s*, ak. **pr-ou-m*, gen. sg. **pǵ-ǵes*; odtud pak dva různé kmeny **pr-ou-* (> germ. **fraw-*) a **pǵ-ǵo-* resp. **pǵ-ǵo-* (stsl. *прѣнь* etc.).

Některé ovšem vycházejí z podoby s laryngálou: **pǵH-ǵ-* (Mayrhofer 1992–96: II, 157, Snoj in Bezlaj 1976: III, 133; Windekens 1976: 366 rekonstruuje laryngálu *H*, Smoczyński 1993: 73

³⁵ To je ale zřejmě málo pravděpodobné, protože *i* se vyskytuje pouze v dat. a gen. sg. m. a jen v horskoněm. dialekttech (oberdeutsch) a v gót., sr. Braune (1987: 205, § 221, pozn. 2).

H_2 , Stang 1977: 11 H_3). Martinet (1955: 226) a Erhart (1980: 34) dokonce vidí v druhé labiále reflex laryngály H_3 : stind. *púrva-* < **prH₃-o-* (sr. i Erhart 1970: 20n, 1982: 36); pragerm. **fraw-* < ie. **pr-H₃-o*?³⁶

**rīk*az

Nejprve představíme dokladový materiál:

gót. *reiks* ,*ἄρχων*‘;

stangl. *rīca*, gen. *rīcan* ,mocný člověk, vládce‘,

kompozita: *landrīca* ,landlord‘, *fyðerrīca* ,tetrarcha‘;

adjektiva:

gót. gen. pl. *reikjane* Neh 6, 17 τῶν ἐντίμων; superl. dat. sg. *reikistin*: Mk 3, 22 *þamma r. unhuþono* τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων a J 18, 22 *þamma r. gudjin* τῆ ἄρχιερεῖ (v. Streitberg 1919–28: II, 110),

sthn. *rīhhi*, stsas. *rīki*, stfrís. *rīke*, stangl. *rīce*, stsev. *rīkr* ,mocný, bohatý, urozený‘;

substantiva:

gót. *reiki* ,*ἄρχή*‘, sthn. *rīhhi*, stsas. *rīki*, stfrís. *rīke*, stangl. *rīce*, stsev. *rīki* ,moc, vláda‘ ,říše (tj. území, na němž je vláda vykonávána)‘;

slovesa:

sthn. *rīhhan*, *girīhhan* (prét. *gereich*) ,vládnout, regnare, praevalere, vincere, ditiscere‘ (1. třída silných sloves, sr. Braune 1987: 274, § 330, pozn. 1), stīhñ. *rīchen* (prét. *reichte*) ,vládnout‘ (v. Schade 1872–82: II, 715, Köbler 1993: 433, 886, Lexer 1872–78: II, 419, Seebold 1970: 369),

sthn. *rīhison*, stangl. *rīcsian* ,spravovat, vládnout‘.

Pro pragerm. lze rekonstruovat adj. **rīkja* ,mocný‘ a subst. n. **rīkja* ,moc‘. Gót. *reiks* předpokládá původní atematické subst., později převedené k *o*-kmenům, tedy v pragerm. podobě **rīks* → **rīkaz* (sr. Ross–Thomson 1976, Griepentrog 1995: 355n). Stangl. *rīca* předpokládá *n*-kmenové **rīk-an-*. Interpretace vztahů mezi těmito formami může být následující: **rīk-* subst. → adj. **rīk-ja-*, substantivizací n. **rīkja*; **rīk-an-* může být z kompozit, kde bylo fundující kořenové **rīk-* rozšířeno na *n*-kmen (sr. k tomu Griepentrog 1995: 360–362), může však být i pozdním nominem agentis od **rīkan* (> sthn. *rīhhan*). Denominativní slovesa sthn. *rīhison*, stangl. *rīcsian* (< **rīk-iso-*, sr. Seebold 1970: 270, Krahe–Meid 1969: 256) mohou sloužit za důkaz, že **rīkaz* existovalo i v západogerm., třebaže není zcela jisté, zda jejich výchozí forma byla odvozena od **rīkaz*, nebo od **rīkja*. (Ke sthn. *rīhhan* sr. níže.)

³⁶ Lze rovněž nalézt paralelní formace s *m*-ovým rozšířením (paralelní i co do střídání podob svých slovo tvorných základů): **pr-om-* > umberské adv. *promom* ,primum‘, gót. stisl. stangl. sthn. adv. *fram* ,dopředu, pryč, dále‘, stisl. *framr* ,statečný, výborný‘; **pr-m-* > lit. *pirmas*, lot. *pirmais* ,první‘, stsas. *formo*, stangl. *forma*, gót. *fruma* ,první‘. Je možné, že paralelní výskyt *y* a *m* ve formantech se stejnou funkcí a v derivátech od stejných základů odráží protie. *m*₂ (k tomu v. Erhart 1970: 17n, 1982: 38).

Centrální je tedy otázka po původu subst. **rīk-*. V této souvislosti se uvádějí následující výrazy z negerm. ie. jazyků: lat. *rēx*, gen. *regis*; stir. *rí*, gen. *ríg*, gael. *rìgh*, manx *ree* ‚král‘, kym. *rhi* ‚pán, král‘ (< prakelt. **rīg-*); stind. *rāj-* ‚král‘. Vystává otázka, jaký je jejich vztah k pragerm. formě. Na základě uvedených výrazů z jiných ie. jazyků lze rekonstruovat ie. **rēg-*. Z takové formy však pragerm. **rīk-* vyvodit nelze (ie. *ē* ≠ pragerm. *ī*).³⁷ Jsou tedy dvě možnosti:

1. Pragerm. **rīk-* patří k jinému ie. kmeni. Polenz (1957) upozorňoval na to, že už u sthn. subst. *rīhhi* jsou doloženy významy, které jsou výhradně prostorové: toto slovo označuje i prostor, který je vymezen jen místem, kde se nacházejí jednající osoby, tedy krajinu jako okolí (v glosách překládá lat. *regio*), nebo prostor, místo, oblast, kde se nacházejí nějaké věci; s tím souvisí i to, že *rīhhi* je součástí pojmenování světových stran (v glosách *westerrīche*, *osterrīche* ‚occidens, oriens‘). Tyto „nepolitické“ významy vysvětluje spojením slova se sthn. *reihhen* ‚rozprostírat se, rozkládat se, dosahovat‘: **rīkja* je derivátem od slovesa **rīkan*, k němuž jako tranzitivum/faktivum-kauzativum nebo iterativum patří **raikjan* (> sthn. *reihhōn*, *reihhen*, stfhn., něm. *reichen*; stfhdn. *rēken* tv., stangl. *rācan*, angl. *to reach*); v ie. podobě kmenů tedy: **reig-* :: **roig-* ‚(sich) erstrecken, recken‘ (sr. ke kořeni Rix 2001: 503). Také politický význam subst. **rīkja* lze vysvětlit z prostorového: ‚území‘ → ‚něčí území‘ etc. Problém však spočívá – kromě nedoloženosti slovesa **rīkan* (odvozovat z něho sthn. *rīhhan* ze sémantických důvodů nelze) – také v tom, že zcela nevysvětleno zůstává subst. **rīkaz*. Nanejvýš můžeme tedy kompromisně připustit kontaminaci domácího **rīkja* s výpůjčkou z kelt. **rīgjo-*, k níž viz hned v následujícícm odstavci (jako možnost to připouští Mitzka 1963: 591).

2. Pragerm. **rīk-* bylo přejato z kelt., kde ie. *ē* > *ī*. Přejetím z kelt. by se vysvětlovala i morfologická charakteristika slova: prakelt. **rīg-* je rovněž kořenové substantivum.

Takové přejetí, stejně jako germ. osobní jména na *-ric-* (*Theudericus*, *Ermanaricus*, *Hildirix* ad.; sr. Schönfeld 1911), ovšem spíše než o někdejší nadvládě Keltů nad Germány (v. např. d’Arbois de Jubainville 1892, Lehmann 1987: 80) svědčí o tom, že v jisté době byla keltská vládnoucí vrstva jakýmsi prestižním či módním vzorem pro vládnoucí vrstvu germánskou, resp. vůbec struktura keltské společnosti představovala pro Germány určitý vzor hodný napodobování (k věci sr. Streitberg et al. 1936: 62, Krahe 1954: 138, Scherer 1955: 205, Vries 1960: 69n, Birkhan 1970: 51, 63n; sr. i Caesar, *De bello Gallico* VI, 24: *Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent.*). Naskytá se tedy také otázka, zda je pragerm. **rīk-* označe-

³⁷ Brugmann (1897: 504, pozn. 1) předpokládal, že zmíněný kořen měl dvě alternující podoby: **rē(i)g-* - a **rīg-*; v germ. byla zobecněna druhá (podobně Falk-Torp 1960: II, 898). Taková rekonstrukce je však problematická, protože se opírá právě jen o germ. doklady.

ním pro domácí instituci paralelní s kelt. *rīg-, nebo spíše obecným označením někoho, kdo je mocný apod. V druhém případě by pak pragerm. slovo mohlo být jakýmsi čestným titulem jak suveréna, tak i ostatních urozenců. Tomu by odpovídala i osobní jména s druhým komponentem -ric-, která byla jmény králů, vojevůdců i šlechticů (sr. k tomu i Meid 1966: 183n). Významným svědectvím o takovém úzu je zřejmě i stpr. rikijs, které překládá něm. Herr a které bylo podle všeho přejato z góštiny (podrobněji o tom u baltských titulů).

Odlišnou interpretaci přejetí podal Seebold (1981: 104n). Upozorňuje na to, že výpůjčku *rīk- nelze oddělovat od jiného přejetí z kelt., totiž pragerm. *ambahtaz (> sthn. ambaht, ambahti m. ‚nositel úřadu, sluha, minister‘, n. ‚úkol, služba, úřad‘, stfhn. ambahte n. ‚služba, úřad, povolání‘, něm. Amt; stsas. ambahteo, ambahtman m. ‚sluha‘, ambaht n. ‚úřad‘; stfrís. ambe(ch)t n. ‚úřad‘; stangl. ambeht m. ‚sluha, úředník‘, n. ‚úřad‘; stsev. ambát f. ‚služka, konkubína, embætti n. ‚úřad‘; gót. andbahis m. ‚sluha‘, andbahti n. ‚služba‘); pragerm. *ambahta- m. ‚sluha‘, n. ‚služba, úřad‘ bylo přejato z kelt. *ambakto- > gal. ambactus ‚servus‘ (doklady v. Holder 1896–1913: I, 114n), kym. arch. amaeth ‚husbandman‘ (v. EWA: I, 195n s liter.). Tato přejetí nejsou Seeboldovi svědectvím toho, že keltský sociální systém byl vzorem, který Germáni napodobovali, nýbrž je považuje za pojmenování pro takový druh vztahu závislosti, který (přinejmenším jako instituce) u Germánů neexistoval, tedy za označení buď cizí reálie, nebo reálie sice domácí, ale netypické nebo nežádoucí. Takové interpretaci může odpovídat i sémantika gót. reiks ‚ἄρχων‘ a þiudans ‚βασιλεύς‘: zatímco první slovo označuje ahistorickou instituci nevázanou na čas a prostor, je druhé označením historicky zakotvené instituce.

Vertikální vztahy dominance a horizontální definice způsobu jejího vykonávání lze znázornit následovně:

*rīk-	*fraujan-	
*ambahtaz	*þewaz	vs. *skalkaz

Opozice *rīk- vs. *ambahtaz spočívá na protikladu pána vůči svobodnému a urozenému podřízenému; *fraujan- je pak definován jako pán neurozeného a/nebo nesvobodného podřízeného a *þewaz vs. *skalkaz je sluha a otrok³⁸ (sr. i Scardigli 1973: 50n). Výraz *rīk- je v takové struktuře v jistém smyslu nadbytečný (relevantní je specifičnost postavení podřízeného, stačí rozlišovat pouze ji). Tak by se vysvětlovalo i fragmentární doložení jeho kontinuantů v germánských jazycích.

³⁸ Zatímco *þewaz lze dobře vyložit jako domácí germ. výraz, ie. původu (< *þegʷáz < *tekʷ-ó- od *tekʷ- ‚běhat; téci‘), je *skalkaz nejspíše z negerm. substrátu (sr. Lehmann 1986: 308n, 362). Podle toho se lze domnívat, že rozdíl mezi nimi byl takový, že *þewaz označoval germánského, a tedy svobodného podřízeného, zatímco *skalkaz podřízeného negermánského, a tedy i nesvobodného. V tendenci je takový rozdíl přítomen v gót., kde þius je spíše sluha, zatímco skalks spíše otrok; rovněž v run. nápise ek þewaR (sr. Krause 1966) nemohl být þewaR nesvobodný, jinak by mluvčí své postavení nezveřejňoval.

V těchto souvislostech nabývá na významu také otázka rekonstrukce významu prakelt. *rīg-. Jak bylo řečeno výše, tato forma se rekonstruuje na základě následujících kelt. výrazů:

stir. *rí*, gen. *ríg* ‚rex‘; ve staroirských souvislostech představitel nejmenší jednotky staroirské společnosti, označované výrazem *túath*, pro pojmenování představitelů vyšších jednotek byl výraz *rí* různě determinován: *ruiri* vládce více jednotek *tuath*, *rí ruirech* vládce jedné z historických provincií starého Irska, *ardrí* pozdější (od 9. stol.) titul vládce celého Irska (sr. Vendryes 1959: R 25, 52, Zimmer 1985: 299n, Moody–Martin 1998: 37–40) (ir. *rí* ‚král‘);

gael. *rìgh* ‚král‘ (ale i: *A Rìgh gléidh sinn!* O Lord preserve us! sr. Nance 1938 s.v.);

manx *ree* ‚král‘;

kym. arch. *rhi* ‚pán, král‘;

gal. osobní jména *Caturix*, *Dumnorix*, *Vercingetorix*;

femininum: stir. *rígain* ‚regina‘, kym. *rhiain* ‚děvče‘.

Jak vidno, jako základní složku sémantiky prakelt. *rīg- je třeba rekonstruovat význam ‚rex, suverén‘ (tedy instituce horizontálně definovaná vykonávaním moci), zdá se však – podle svědectví gael. a kym. –, že alespoň jako vedlejší sémantický rys se zde snad uplatňoval i význam ‚dominus‘ (tedy vertikální vztah podřízenosti).

Seeboldovo srovnání *ambahaz a *rīkaz je působivé, má nicméně potíže chronologické: *ambahaz a *rīkaz je obtížné řadit do jedné časové vrstvy přejetí, neboť rozdílně reflektují prakelt. konsonanty: prakelt. *b* ~ pragerm. *ð* a prakelt. *k* ~ pragerm. *x* (*h*), zatímco prakelt. *g* ~ pragerm. *k*.

Je několik možností, jak tyto výpůjčky zařadit do jedné časové vrstvy přejetí:

1. před tzv. prvním germ. posouváním hlásek:

prakelt. *ambakt-, *rīg- > pragerm. **ampaht-, *rīk-;

2. po tzv. prvním germ. posouvání hlásek:

prakelt. *rīg- > pragerm. *rīk- se substitucí *g* → *k*, a podle toho i prakelt. *ambakt- > pragerm. **ampakt- *s b* → *p*;

3. po tzv. prvním germ. posouváním hlásek, a tedy se substitucí v pragerm. neexistujících konsonantů, ale se substitucí rozdílnou u labiál a velár:

prakelt. *ambakt-, *rīg- > pragerm. **ambakt- (*b* → *ð*), *rīk- (*g* → *k*);

4. varianta možnosti třetí: už prakelt. *k* realizováno před *t* jako [x] (*k* tomu sr. Pedersen 1909–13: I, 120, 123, 533):

prakelt. *[ambaxt-], *rīg- > pragerm. *ambahht-, *rīk-;

5. varianta odstraňující rozdílnost v substituci labiál a velár, I: prakelt. *b* realizováno po *m* jako [b]:

prakelt. *[ambaxt-], *rīg- > pragerm. *ambahht-, *rīk-;

6. varianta odstraňující rozdílnost v substituci labiál a velár, II: pragerm. *ð* realizováno po nazálách jako [b] (*k* tomu sr. Mottausch 1999: 47):

prakelt. *[ambaxt-], *rīg- > pragerm. *[ambahht-], *rīk-

První tři alternativy nevyhovují (jak vyznačeno tučným písmem) rekonstruovaným pragerm. formám, pátá je nepravděpodobná (nejsou důvody pro předpoklad takové realizace prakelt. *b*), čtvrtá ponechává nevyřešený problém rozdílné adaptace labiál a velár.

EXKURS

Domněnka o kontaminaci I: důvody chronologické

Schmidt (1984: 124n) vyslovil názor, že pragerm. **rīk-* vzniklo kontaminací zděděného **rīk-* (< ie. **rēg-*) a výpůjčky z kelt. **rīg-*. Uvádí proto důvody datační: kelt. **rīg-* muselo být podle něho přejato po kelt. změně *ē* > *ī*, ale před germ. posouváním hlásek; z toho vyplývají potíže co do relativní chronologie, protože kelt. změna *ē* v *ī* se zdá být pozdní, jak ukazují některé pevninskokeltské nápisy; mimo to nejsou žádné další jisté doklady na přejetí z kelt. do germ. před pragerm. posouváním hlásek. A protože výklady o domácím původu germ. slova nepřesvědčují, zbývá jen uvedený předpoklad kontaminace (podobně už Trier 1943).

Uvedené důvody ale neplatí. Jak jsme ukázali jinde (Vykypěl 2000b), není třeba předpokládat, že kelt. **rīg-* bylo přejato už před germ. posouváním hlásek: germ. *k* proti kelt. *g* není nutno vysvětlovat jako výsledek posouvání, nýbrž je lze vysvětlit také jako způsob adaptace cizího fonému *g* v době, kdy v přijímacím fonologickém systému chybí foném *g* – a takový foném chyběl také v pragerm. fonologickém systému po prvním posouvání hlásek.

Domněnka o kontaminaci II: důvody sémantické

K domněnce o kontaminaci z důvodů sémantických může vést výše zmíněný výklad Polenzův (1957).

Výše uvedené ie. **rēg-* jsme chápali jako hjelmslevovskou formuli (v. Hjelmslev 1971: 16), vyjadřující korespondenci mezi lat. *rēx*, stind. *rāj-* a kelt. výrazy, z níž nelze odvodit germ. **rīk-*. Nyní si položíme otázku po oprávněnosti předpokladu existence výrazu **rēg-* (a také jím označované instituce) v ie. (jazykové) komunitě.

Subst. **rēg-* lze odvodit od slovesného kořene **reg-* (*e* bylo dlouhé snad nejdříve v nom./ak. sg., pak se rozšířilo i do ostatních pádů, sr. Wackernagel–Debrunner 1954: 26, Leumann 1963: 200; můžeme je však také považovat za součást derivačního procesu, sr. níže). Z tohoto kořene se odvozuje velké množství výrazů z různých ie. jazyků (sr. Pokorný 1959: 854–857, Rix 2001: 304n). Sémantickým rysem, jímž je možno tyto výrazy spojit, je představa pohybu v přímé linii (dopředu), přímého, rovného pohybu. Jestliže tedy formě **reg-* přisoudíme význam ‚pohybovat se přímým směrem (dopředu)‘ = ‚směřovat‘ (intransitivum), ‚směřovat něco, vést‘ (transitivum) a subst. **rēg-* vyložíme jako nomen agentis od takového slovesa, pak je možno za jeho výchozí význam, daný jeho slovotvornou formou považovat ‚ten, kdo směřuje, vede‘.³⁹ Na to, zda takový výraz existoval už v předpokládané společné komunitě, můžeme usuzovat v zásadě na základě dvou věcí: slovotvorného způsobu, jímž je utvořen, a existence jeho derivátů. Ie. **rēg-* (stejně jako jeho kontinuanty) je kořenové jméno, tzn. že bylo utvořeno konverzí (sr. i Brugmann 1906: 615, Wackernagel–Debrunner 1954: 3, 9, Erhart 1982: 108). Případně lze uvažovat o konverzi doprovázené prodloužením kořenového vokálu. V každém případě je takový způsob tvoření archaický, v doložených ie. jazycích neproduktivní (sr. Ernout–Meillet 1959: 573).

Pokud jde o deriváty, kandidáty na kontinuanty ie. formy lze spatřovat zejména ve femininálních derivátech: stind. *rājñī-*; lat. *rēgina*; stir. *rīgain*, kym. *rhiain*. Jejich tvoření je sice sporné, nicméně obě řešení ukazují na staré slovotvorné postupy, snižující pravděpodobnost paralelního tvoření:

A. ie. **rēg-n-* (f. adjektiva ‚náležející k **rēg-*, spojený s **rēg-*‘, sr. lat. *regnum*) > 1. **rēg-n-ī* > stind. *rājñī-*, 2. **rēgn-ī-nā* > lat. *rēgina*, 3. **rēgñ-nī* > prakelt. **rīganī* > stir. *rīgain*, kym. *rhiain* (v. Szemerényi 1964: 391–395 s liter., Mayrhofer 1992–96: II, 445);

B. ie. **rēg-ī* > 1. stind. *rājñī-* podle m. *rājan-*, 2. **rēgī-nā* > lat. *rēgina* (Meillet 1931: 22, Wackernagel–Debrunner 1954: 421, Leumann 1963: 204, 224); nevysvětleno však zůstává tvoření kelt. výrazů.

³⁹ Pěknou sémantickou paralelou je stsl. *pravitelj* ‚ὀδηγός, rector‘ od *praviti* ‚řdit, spravovat‘, faktitiva od *правь* ‚přímý, rovný‘.

Naopak *jo*-kmenové deriváty (stind. *rājyá*- adj. 'královský', n. ,panství', stir. *ríge* ,království', lat. *rēgius* ,královský') jsou zřejmě až záležitostí pozdní (jde o produktivní slovotvorný postup).

*apal-

Z této pragerm. formy se odvozuje jeden z ústředních výrazů německé šlechtické terminologie, totiž výraz *Adel*. Při jeho etymologické interpretaci se pracuje s následujícím dokladovým materiálem:

(1)

adjektiva:

sth. *adal* ,šlechtický, urozený' (doloženo 2× z 9. stol.: gen. sg. *chunnes adales generis nobilis*, dat. pl. *fona adalem* [si quis ...] de nobilibus [offert filium suum deo in monasterio]; *a*-kmen, sr. AhdWb: I, 28)

stangl. *æðele* ,urozený, ušlechtilý, vzácný, vynikající, výjimečný, slavný' (střangl. *athel* tv.), *æðel*- tv. jako první část kompozit

stsas. jen první člen kompozit *aðal*- ,urozený'

substantiva:

sth. *adal* n.(?) ,prosapia, rod, původ' (2× z 9. stol.), ,urozený, vznešený původ' (střhn. *adel* n. m. ,rod, urozenost', něm. *Adel* m.)

stsas. *adali* ,ušlechtilý rod, urozený původ', kol. ,urozenci' (střdn. střniz. *adel* tv., niz. *adel*)

stangl. *æðelo* n., *æðelu* f. ,ušlechtilost, urozenost, dobrý původ', ,přirozenost, povaha, vrozené vlastnosti'

stsev. *aðal* n. ,druh', ,přirozenost, vrozené vlastnosti' (isl. *aðall*, nor. dán. šv. *adel* ,šlechta' jsou asi ze střdn.)

(deriváty: stfrís. *etheling* ,šlechtic', stangl. *æðeling* ,syn krále, muž z královského rodu', ,šlechtic', střangl. *atheling* ,šlechtic')

(2)

adjektiva:

sth. *edili* ,z dobrého rodu, urozený, šlechtický' (nobilis, 1× priscus) ,vynikající, výborný, slavný' (o osobách i jejich projevech – egregius, praedues, insignis, o neosobním – inclitus, praetiosior; střhn. něm. *edel*)

stsas. *edili* ,z dobrého rodu, ušlechtilý, šlechtický' (střdn. střniz. niz. *edel* ,ušlechtilý, vynikající etc.')

stfrís. *ethele* ,ušlechtilý, šlechtický, svobodný'

stangl. *eðele* ,urozený, vznešený, ušlechtilý, vynikající etc.'

substantiva:

sth. *edili* n. ,rod, genus, tribus', ,vznešený rod, nobilitas'

stsev. *edli* n. ,přirozenost, povaha', ,původ, rod'

(deriváty: sthn. *ediling* ,příslušník vznešeného rodu, šlechtic', střhn. *edelinc*

,syn šlechtice‘; stsas. *ēðiling* ‚šlechtic‘⁴⁰, středn. středniz. *edelinc* tv.; stsev. *ēðlingr* ‚vládce‘;

kompozita: sthn. *edilman*, středn. středn. středniz. niz. *edelman*, něm. *Edelmann*, střfrís. *ethelman* ‚šlechtic‘)

(3)

stsev. *øðli* n. ‚původ, rod‘ ‚povaha, přirozenost‘, *øðlingr* ‚vládce‘

(4)

sthn. *uodil* ‚zdeděný (nemovitý) majetek‘ ‚rodné místo, domov, vlast‘ (patria, patrimonium, praedium)

stsas. *ōðil* m. ‚zdeděný (nemovitý) majetek‘ ‚rodné místo, domov, vlast‘ (patria, domicilium, praedium avitum)

střfrís. *ēthel* m. n. ‚zdeděný (nemovitý) majetek‘

stangl. *ēðel* m. n. ‚domov, země, kraj‘, *ōðel* m. ‚domov, rodný kraj‘ (1×, v.

Brunner 1965: 76, pozn. 1), *æðel* m. ‚patria, terra‘ (2×) (střangl. *ēthel*,

æthel, *ethel* ‚majetek‘ ‚kraj, země‘)

stsev. *óðal* n. ‚zdeděný majetek‘ ‚domov, kraj‘

Společným sémantickým rysem je ‚kraj, Land‘. Tento rys je ovšem ve všech germ. jazycích omezen: uvedené výrazy označují ve většině dokladů určitý, ohraničený, většinou nepřilíš rozsáhlý kraj nebo část kraje. Další charakteristiku představuje to, že označovaný kraj je v užším poměru k myšlenému subjektu: označuje buď vlastní zdeděný majetek (něco, co někomu patřf), nebo místo původu (něco, k čemu někdo patřf). (Sr. Darms 1978: 195, 202n.)

Existují dva relevantní etymologické výklady těchto slov:

1. Někteří zde vidí deriváty (předgerm.) substantiva **at-* ‚otec‘ (Schrader 1898: 172, 1917–29: II, 466, Pokorný 1959: 71, Jóhanesson 1956: 19, Nielsen 1982: 1n, EWA: I, 45–48 ad.)

Co se formální stránky týče, lze na základě výrazů skupiny (1) rekonstruovat pragerm. adj. **ap-al-* a subst. n. **ap-al-*, na základě skupiny (2) pak pragerm. adj. **ap-il-* a subst. n. **ap-il-* (deklnační zařazení je různé: kontinuanty **ap-il-* jsou vesměs *ja*-kmeny, kontinuanty **ap-al-* jsou *a*-kmeny nebo *ja*-kmeny; málo jasné je stangl. *æðelo*, *æðelu*, v. EWA: I, 49, s.v. *adalī*). Nejistá je pragerm. existence formy **ap-ul-* (výrazy skupiny 3), která může být až sekundární stsev. inovací. Od zdlouženého ablautového stupně předpokládaného subst. **at-* je odvozeno subst. **op-al/il-*, rekonstruovatelné na základě výrazu skupiny (4) (*a*-kmeny).

Co se sémantiky týče, lze u kontinuantů subst. **ap-al/il-* postihnout dva základní významy: 1. ‚rod, původ‘ (sthn., zřídka stsev.) → ‚dobrý rod/původ‘ (sthn. stsas. stangl.); 2. ‚zdeděné, vrozené vlastnosti, povaha, přirozenost‘

⁴⁰ *Sunt qui edhilingi, sunt qui frilingi, sunt qui larri, illorum [Saxonum] lingua dicuntur, latina lingua hoc sunt nobiles, ingenuiles atque servile* Nithardi Historiarum libri IV, v. Gallée (1903: 61n).

(stsev. stangl.); u kontinuantů subst. **op-al/il-* pak – jak už naznačeno výše –, rodné místo, rodný kraj, ‚zdeděný (nemovitý) majetek‘.

Máme-li tedy za fundující subst. **at-* ‚otec‘, znamená n. subst. **ap-al/il-* ‚to, co se vztahuje / patří k otci, to, co pochází od otce‘, odtud pak i kol. ‚ti, kdo pocházejí od (dobrého) otce‘ a abstraktum ‚(zdeděné, vrozené) vlastnosti‘, adj. **ap-al/il-* ‚takový, který patří k otci, takový, který pochází od (dobrého) otce‘ a subst. **op-al/il-* nejdříve ‚Vaterland, otcina‘ a odtud i ‚zdeděný (nemovitý) majetek‘. Paralelami mohou být: lat. *patricius* jako implicitní vyjádření pocházení od dobrého otce a ř. *εὐπατρίδης* jako explicitní vyjádření takového vztahu (prefix *εὐ-*). Zejména se zde ale uplatňuje „allgemeine semantische Spekulation: die Bedeutung ‚Väterliches, oder die Betonung des ‚vom Vater Vererbten‘ meinte man als Besonderheit des ‚Adels‘ geltend machen zu können“ (EWA: I, 46).

Otázky, které vyvolává tento výklad, jsou následující:

- a) existence germ. **ap-* < předgerm. **at-* ‚otec‘,
- b) otázka lalického původu tohoto výrazu a otázka absence očekávané geminace,
- c) tvoření pragerm. **ap-al/il-*,
- d) otázka ablautového poměru **ap-al/il-* a **op-al/il-*.

a) V germ. jazycích nelze nalézt žádný výraz, který by bylo možno prohlásit za kontinuant předgerm. **at-* ‚otec‘. Jsou zde pouze výrazy vzniklé zjevně až na germ. půdě (zjevně lalického původu): gót. *atta*, sthn. *ato* (1×), střhn. *atte*, něm. dial. *ätte*, frís. *atte*, *ette* ‚otec‘ (v. EWA: I, 385n s liter.). Mimo germ. jazyky nacházíme: ř. vokativ *ἄττα*, lat. *atta* ‚otec‘ (přátelské oslovení staršího muže mladším), heth. *attaš*, alb. *atë*, stsl. *отць* ‚otec‘, stir. *aite* ‚vychovatel, ochránce‘. Avšak i tyto výrazy lze stěží převést na společný (ie.) základ: zdá se, že existence obdobných výrazů se shodným významem v neie. jazycích (elamské *atta*, sumerské *adda*, turecké *ata*, maď. *atya*, baskické *aita*) i obdobných výrazů s odlišným významem v ie. jazycích (stind. *attā* ‚matka, starší sestra‘, osetinské *āda* ‚otec, děd‘) ukazuje spíše na lalický původ uvedených slov, a tedy i na jejich nezávislé tvoření.

b) Pokud přijmeme uvedené germ. i negerm. výrazy jako nepřímý důkaz možnosti existence (vzniku) lalického předgerm. **at-* ‚otec‘, vyvstávají dvě otázky (vznášené rovněž odpurci tohoto výkladu):

Proč je **ap-al/il-* odvozeno právě od (expresivního a familiárního – ?) výrazu lalického původu a nikoli od (nepříznakového) **faðar*?

To řeší Benveniste (1969: I, 209–212, II, 85–88) rozlišením významu těchto výrazů: **pHtér* (> pragerm. **faðar*) bylo původně „terme de parenté classificatoire“, „terme classificatoire“, nikoli výraz pro fyzického otce, zatímco **atta* původně označovalo skutečného otce, resp. otce-vychovatele. Poté, co se tyto významy přestaly rozlišovat, převážil v jednotlivých jazycích jeden nebo druhý výraz (tedy kontinuant ie. **pHtér* nebo nějaký výraz lalického původu).⁴¹

⁴¹ Benveniste ovšem uvedené **at-*, které mělo dát vzniknout germ. **ap-al/il-*, interpretuje

Kromě toho je otázkou, jak vysvětlit absenci geminace v předpokládaném předgerm. **ap-* a naopak její přítomnost v uvedených germ. výrazech pro otce (sthn. *ato* je doloženo jen jedenkrát, a nelze proto s jistotou tvrdit, že se nejedná o přepsání za **atto*, v. EWA: I, 385n). U negerm. výrazů bez gemináty není vždy jisté, zda je tento stav sekundární či nikoli (druhotné je jednoduché *t* nejspíš ve sl. *отць*).

Lze předložit dvě vysvětlení (obě ne zcela vyhovující): buď prostě existovalo předgerm. **at-* bez geminace (sr. i sthn. *Uota*, *Uote*, střhn. *Ute*, *Ute*, manželka Hildebranda, matka Kriemhildy a burgundského krále Sigebranda', stfrš. *ēdila* 'děd, předeck'; v. Schade 1872–82: II, 1085, Förstemann 1900: 1176, Kaufmann 1968: 273n, Holthausen 1985: 18), nebo došlo ke zjednodušení dentály v důsledku deexpressivizace slova.

c) Další otázkou je tvoření našeho výrazu. Připustíme-li, že fundujícím výrazem bylo předgerm. **at-* 'otec', je třeba vysvětlit způsob derivace. Střední vokály *a*, *i* a *u* představuje podle některých až pozdější analogií vzniklý ablaut (v. EWA: I, 45 s liter.). Za sekundární (stsev.) jev lze pravděpodobně považovat *u*. Vokál *i* skutečně můžeme mít za analogický podle formací se sufixem *-ila-* (který ovšem patří do jiných slovotvorných kategorií!). Vokál *a* nemusí představovat součást sufixu, nýbrž může patřit k slovotvornému základu, tedy být součástí kmene fundujícího substantiva: tzn. **aþa-l-* < **áta-l-* (tak lze ovšem interpretovat také *i*, připustíme-li dubletnost **ata-* & **ati-*).

Sufix *-l-* je v germ. jazycích v jejich starších fázích produktivní v tvoření deminutivních substantiv a nomin instrumenti, příp. nomin agentis. Jsou jím tvořena i některá stará abstrakta, ale ta jsou vesměs deverbativa. U adjektiv jsou *l*-ové sufixy produktivní jen pro tvoření adjektiv vyjadřujících potenciálně zasažení dějem či náchylnost k vykonávání děje; jiná adjektiva s tímto formantem představují staré, již nemotivované formace. (V. Kluge 1926: 10n, 29n, 47n, 82, 94–96, Makajev 1966: 32n, Krahe–Meid 1969: 84–88, Brugmann 1906: 373–377). Krahe–Meid (1969: 88) uvádějí čtyři výrazy tvořené sufixem *-ila-*, které je možné interpretovat jako „Zugehörigkeitsbildungen“, tedy stejně jako náš výraz: sthn. *eihhila* 'žalud' (sthn. *eih* 'dub'); pozdně sthn. *buohhila* 'bukvice' (sthn. *buohha* 'buk'); stangl. *gryndle* 'sled', sthn. *gruntila* 'mihule, muréna' (stangl. *grund*, sthn. *grunt* 'dno, hlubina, moře ad. '); stsev. *gymbill* 'jehně (samec)' (*gymbr* 'jehně (samice)'). Na základě takto fragmentárního dokladového materiálu (jehož části je navíc možné vysvětlovat i jinak⁴²) lze ovšem stěží předpokládat pragerm. funkci *l*-ových sufixů tvořit substantiva či adjektiva vyjadřující přináležitost.

striktně jako 'père nourricier'; tento význam má stir. *aite* a lze jej dobře předpokládat i pro ř. *árra* (sr. Chantraine 1968–80 s.v.): „S'il était de tradition dans les grandes familles, particulièrement dans les familles royales, de confier les enfants à des pères nourriciers, on peut admettre que le seul fait d'être ainsi élevé spécifierait une certaine noblesse.“ (1969: II, 88)

⁴² První tři výrazy jsou *n*-kmény, nikoli *o*-kmény jako náš výraz, stsev. *gymbill* je doloženo ve spojení *Guðs gymbill* 'agnus Dei' (v. Cleasby–Vigfusson 1957, Fritzner 1973 s.v.), a představuje tedy snad spíše deminutivum.

Zdá se tedy, že pragerm. **apa-l-* jako desubstantivní substantivum (jméno nositele substančního vztahu), resp. desubstantivní adjektivum (subjektivě posesivní adjektivum) představuje předgerm. formaci.⁴³

d) Dalším bodem je poměr **apa-l-* a **opa-l-*.

Vyložíme-li druhý výraz jako vrddhiový derivát výrazu prvního, a to s významem přináležitosti, pro takový slovtvorný postup očekávaným (sr. Leumann 1954: 10, Darms 1978: 192–207, zejm. 204), pak původní význam substantiva **opal-/*opil-*, daný jeho slovtvornou formou, je ‚to, co patří (k) rodu‘ (tj. především rodová půda). Pokud by **opal-/*opil-* bylo odvozeno přímo od substantiva **at-* > **ap-*, nebyl by naopak dost dobře jasný důvod dlužení kořenového vokálu.

2. Zcela jiný výklad podal Szemerényi (1952):

**apala-* < předgerm. **at-al-o-*

**at* ‚beyond, out from‘ (> stsl. *отъ* ‚od, z‘, lit. *at-* ‚k‘ aj.; v. Kopečný 1973: 149–157 s liter.)

**al-* ‚růst, vychovávat‘ (> gót. nom. sg. ptc. prez. m. *alands* ‚ἐντροφόμενος, rostoucí‘, stisl. *ala*, stangl. *alan* ‚živit, chovat, pěstovat‘; lat. *alō* ‚živím, chovám, vychovávám‘; stir. *alim* ‚živím, vychovávám‘);

**at-al-o-* je tedy podle své slovtvorné formy jednak ‚offspring, race, potomstvo, rod‘ (podobně jako lat. *prōlēs*, *subolēs* ‚potomstvo‘ < **pro-al-*, **sub-al-*), jednak také ‚nature, inborn quality, povaha, přirozenost, vrozené vlastnosti‘ (jako lat. *indolēs* ‚povaha, nadání, vlohy‘ < **end-al-*).

Tento výklad má v zásadě dvojí potíže:

a) Přijmeme-li souvislost s **ōpal-*, měli bychom zde odjinud nedoložený zdložený stupeň prefixu (sr. k tomu EWA: I, 47, Vries 1962: 1n).

b) Nevysvětleny zůstávají tvary, jež je nutno odvodit z pragerm. **apil-*.

Museli bychom předpokládat, že jak derivace zdložením vokálu, tak (analogické?) *i* v druhé slabice patří až do doby po deetyologizaci výchozího **apal-*. Při dobré doloženosti kontinuantů ie. slovesa **al-* v germ. jazycích je to však málo jisté. Naopak pokračováním ie. **at-* v germ. je zřejmě jen gót. adversativní *apþan* ‚avšak‘ (sr. Lehmann 1986: 47).⁴⁴

Oba výklady a příslušnou literaturu resumuje Heidermanns (1993: 109).

⁴³ Sem patří i Szemerényiho (1952) námitka, že je nepravděpodobná existence deminutivního *Attila* vedle **ap-al/il-*, která však neplatí, neboť *Attila* je zřejmě podstatně mladší než **ap-al/il-*.

⁴⁴ Darms (1978: 206) upozorňuje na to, že vrddhiové zdložení první slabiky, ačkoliv tato nepatří ke kořenové slabice, je ve stind. obvyklý jev. Protože ale germ. **opal-* je relativně pozdní, dává přednost domněnce, že v době jeho vzniku už bylo fundující **apal-* neprůhledné: ‚zumal die Präposition **ap* sich sonst im Germ. kaum nachweisen läßt. **ap* in **apala-* könnte also als Wurzelsilbe umgedeutet worden sein.“

Jako předběžnou tezi k úvaze je možno vyslovit myšlenku, že **apal-/*apil-* (kolísání formy!) pochází z neie. substrátu germánštiny. Mohli bychom tak tento výraz přiřadit k rovněž etymologicky málo jasnému **erlaz*, patřícímu ke stejnému sémantickému okruhu.

*pegnaz

Pragerm. **pegnaz* se rekonstruuje na základě následujících výrazů: stangl. *þegen*, *þegn* ‚sluha (kde jde o službu pro jiného člověka)‘, ‚úředník (kde jde o službu veřejnou)‘, ‚voják (kde jde o službu vojenskou)‘, ‚družiník, kdo někoho následuje, žák (i o apoštolích)‘

Výraz postupně nabýval terminologického charakteru a začal označovat určitou společenskou vrstvu vymezenou služebným poměrem ke králi; uvnitř ní ovšem existovaly různé skupiny – biskup, alderman, earl ad. Ještě později mohl být *þegn* i ve službě větších šlechticů nebo biskupů. Thegn's Law z poč. 11. stol. uvádí tři povinnosti thegnů: službu ve vojsku, práce na opevněních a práce při stavbě mostů. (Sr. Bosworth–Toller 1898, Toller 1921 s.vv., LM: VIII, 614n.)

Instruktivní je rovněž následující pasáž ze zákona krále Ethelreda (2. pol. 9. stol.) (sr. Bosworth–Toller 1898: 151 s.v. ceorl): *We witan ðæt, þurh Godes gyfe, þræð wearþ to þegene, and ceorl wearþ to eorle, sangere to sacerde, and bōcere to biscope.*⁴⁵

<i>þræð</i>	nesvobodný poddaný	<i>þegn</i>	svobodný vazal	definováno vertikálně
<i>ceorl</i>	neurozený svobodný	<i>eorl</i>	urozený vazal	definováno horizontálně
-			+	urozenost

(střangl. *thein*, *thene*, *thaine* etc., angl. historismus *thane*; v. MED s.v., OED s.v.)

stsev. *þegn* ‚dítě, chlapec‘ (v. Neckel 1968: 239, Gering 1903: 1196)⁴⁶, ‚muž, bojovník, hrdina (tj. dobrý bojovník)‘ (v. Gering l.c.), ‚vazal, družiník‘ (v. Clesby–Vigfusson 1957: 732), ‚poddaný‘ (v. Clesby–Vigfusson 1957: 732; v Eddě: *lǫnd oc þegnar*, v. Neckel 1968: 239) (v. i Egilsson 1913–16: 636, Fritzner 1973: III, 1012)

stsas. *thegan* ‚muž‘ (v glosách ‚vir, athleta‘, v. Gallée 1903: 338), ‚sluha, kdo někoho následuje, družiník, žák (i o apoštolích)‘ (v Heliandovi *thegan* vs. *thiodan* nebo *drohtin*, *cuninges thegan*, sr. Sehr 1966: 593n)

⁴⁵ Je ovšem také třeba přihlídnout k aliteráční (*þ – þ*, *s – s*, *b – b*) resp. rýmové (*ceorl – eorl*) korespondenci srovnávaných slov.

⁴⁶ Sr. Hávamál 158: *ef ec scal þegn ungan verpa vatni á: munað hann falla* (Neckel 1962: 43) ‚jestliže pachole vodou z pramene poleju, nepadne nikdy na bitevním poli‘ (Heger 1962: 68).

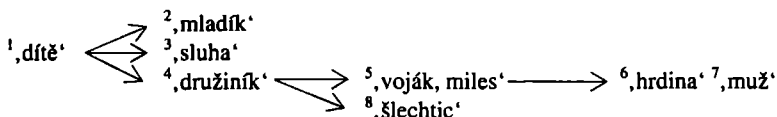
sthn. *thegan*, *degan* ‚muž, mladý muž, mladík‘, ‚hrdina, bojovník‘, ‚voják, miles‘, ‚služebník, kdo někoho následuje (o apoštolích vůči Kristu, ale i křesťanech vůbec)‘ (v. AhdWb: II, 349–351)

(střhn. *degen* ‚chlapec‘ (Konrád von Würzburg: *der niuweborne degen*), častěji ‚válečník, hrdina (vždy čestné)‘; od 14. stol. doklady slábnou, obnoveno za romantismu, v. Grimm: II, 895n, Götze–Mitzka 1939–57: II, 37n).

V rámci germ. jazyků nelze k **begnaz* najít další příbuzné výrazy. Z jiných ie. jazyků je po formální stránce dobře srovnatelné ř. *τέκνον* ‚dítě‘, k němuž patří i další ř. výrazy: *τίκτω* (< **τι-τε-ω*, aorist *ἔτεκον*) ‚rodit, plodit‘, *τόκος* ‚dítě, mládě‘ ‚porod, potomstvo, původ‘, *τοκεύς* ‚rodič‘ (sr. Chantraine 1968–80: 1118n, Frisk 1960–70: II, 899n).

Lze tedy rekonstruovat společné **tek-* ‚plodit, rodit‘ a **tek-no-* ‚zplozené, narozené‘ (sr. Pokorný 1959: 1057, Rix 2001: 618).⁴⁷ Na segmentální rovině si kmeny ř. *τέκνον* a pragerm. **begnáz* odpovídají bezvadně (< **tek-no-*), odlišnost je pouze v morfológické charakteristice (v ř. je neutrum, v pragerm. maskulinum). Na suprasegmentální rovině je ovšem rozdíl v přízvukování: ř. slovo má přízvuk na první, zatímco pragerm. na druhé slabice. Není jasné, zda tento rozdíl ukazuje na to, že slova vznikla nezávisle na sobě, nikoli ve společné jazykové komunitě, nebo zda je rozdíl v přízvukování dán rozdílem v morfológické charakteristice (rodovém zařazení).

Pokud jde o sémantický vývoj, implikuje sémantický rys [+ mládí, nedospělost] rovněž sémantický rys [+ podřízenost]. Sémantický vývoj od předpokládaného výchozího významu ‚dítě‘ k jednotlivým významům doloženým v germ. jazycích je možno schematicky znázornit následovně:

angl.: 3, 4, 5, 6, 8

sev.: 1, 3, 4, 6, 7

něm.: 2, 3, 5, 6

Jak je vidět, pouze v anglosaském prostředí se tento výraz stal sociálním termínem, tj. výrazem vyjadřujícím přednostně pouze postavení označovaného ve struktuře společnosti. Všude nicméně vidíme odpoutávání od konkrétně-biologických vztahů a směřování ke vztahům abstraktně-sociálním (tedy posun od konkrétně personálního k abstraktně personálnímu). Pro takový vývoj lze najít příčiny jak vnitrojazykové („Das Wort hat im Griech. mehrere Verwandte (...). Im Germ. stand es dagegen isoliert, ein Umstand, der die besondere

⁴⁷ Zda sem patří i jedenkrát doložené stind. *tákman-* n. ‚potomek‘, je nejisté, v. Mayrhofer (1992–96: I, 611).

Bed.[eutungs]entwicklung ermöglichte (...).“ Frisk 1960–70: II, 867)⁴⁸, tak i vnějškykové („Das enge Zusammenleben der germ. Gefolgschaft ließ diese wie eine Familie erscheinen; wie später der Knabe als Knappe im Gefolge des Ritters lebte, so verwandte man ein altes, ursprünglich ‚Kind‘ bedeutendes Wort für die Gefolgsmannen.“ Götze–Mitzka 1939–57: II, 37). (K paralelám pro sémantický posun ‚dítě‘ → ‚sluha etc.‘ sr. i Kopečný 1966: 58.)

*erlaz

Jako kontinuanty pragerm. *erlaz je možno vykládat následující výrazy: stsev. *jarl* – V Eddě tento výraz označuje muže jako bojovníka (v. Gering 1903: 535n, Neckel 1968: 111) a také urozeného muže v protikladu ke *karl*, označujícím obyčejného svobodného; ve speciální funkci sociálního termínu označuje výraz ve Skandinávii jednoho z mužů po králi nejmocnějších, královského úředníka a místodržícího (zástupce) – je zde tedy paralelní k pevninskému sthn. *grāvio* (v. **grāf(i)ð*). (Sr. Egilsson 1913–16: 326, Fritzner 1973: II 23, Cleasby–Vigfusson 1957: 323n; stšv. *iarl*, *iærl*, stdán. *jarl*, *jerl*.) V Rígsþule, písni, jejímž tématem je vznik stavů stsev. společnosti, je *jarl* vymezován proti výrazům *karl* a *þræl* (v. Neckel 1962: 280–287, Heger 1962: 169–181, 450):

	svobodný	urozený
<i>jarl</i>	+	+
<i>karl</i>	+	–
<i>þræl</i>	–	–

stangl. *eorl* – Výrazu *eorl* jako titulu se užívalo nejdříve v jutském Kentu, a to pro odlišení urozeného od obyčejného svobodného člověka (označovaného výrazem *ceorl*; sr. výše stsev. *jarl* vs. *karl*). Odpovídajícím západosaským výrazem bylo *gesīþ* (v. *gesīþ*). První doklad je v zákoně kentského krále Ethelberta (vládl na přelomu 6. a 7. stol.): *Gif on eorles tūne man mannan ofslæhþ XII scilinga gebēta* ‚Když v eorlově městě muž zabije jiného muže, ať mu (eorlovi) dá náhradou 12 scilingů‘. V 9. a 10. stol. byli výrazem *eorl* označováni vůdcové dánských družin, které se později usazovaly v Anglii. Během 2. pol. 10. stol. se začalo tohoto slova užívat synonymně s výrazem *ealdorman*, tj. začal se jím označovat vykonavatel téhož úřadu, a za vlády Knuta Velikého (1016–1035) nahradil výraz *eorl* starší *ealdorman* zcela. (V. LM: III, 1503n.) Po celou dobu má ovšem *eorl* (zejm. v uměleckém

⁴⁸ Lze předpokládat dvě fáze: předgerm. s konkurencí **tek-* ‚plodit, rodit‘ a **genH-* ‚rodit, plodit‘, sémanticky slabě rozlišených, a raně pragerm. s konkurencí mezi **ken-* (< **genH-*) a **ber-* ‚rodit‘ (< **b^her-* ‚nést‘). První fázi reflektuje **þegnáz* vs. **kunja-* ‚rod‘, druhou **kinþa-* (> sthn. *kind*, něm. *Kind* ‚dítě‘) vs. **þarna-* (> gót. stsev. sthn. stsas. *barn*, stfrís. *bern*, stangl. *bearn* ‚dítě‘).

stylu) i obecné významy ‚urozený, mocný muž‘ ‚hrdina, udatný bojovník‘ (v. Grein 1912, Boswort–Toller 1898, Toller 1921 s.vv.). (Střangl. *erl*, angl. *earl*; v. MED, OED s.vv.)

stsas. *erl* ‚muž‘ (*erl ūðarmōdig* ‚übermütig, stolz‘ o Herodovi, Petrovi, *erlskepi* ‚muži, lidé‘), zejm. ‚významný, vznešený, urozený muž‘ (*erlos ōstrōnie* o třech kráľích), v pl. i ‚lidé‘ (v. Sehr 1966: 107)

S těmito výrazy bývá srovnávo pět dokladů výrazu *erilaR* a tři doklady výrazu *irilaR*, které všechny nacházíme v nejstarších runových nápisech (v. Makajev 1965, Krause 1966, 1971, Antonsen 1975). Formu *irilaR* lze vysvětlit jako sekundární, vzniklou *i*-ovou přehláskou ze staršího *erilaR* (sr. Noreen 1923: 57); Antonsen (1968: 629n) však ve všech třech dokladech čte *erilaR*. Nicméně význam těchto výrazů je málo jasný (viz níže).

Dále se srovnává jméno germánského kmene Erulů, doložené u různých římských a řeckých autorů (v. Schönfeld 1910: 78–80, Reichert 1987: 254–258, RGA: II, 517–519): *Eruli*, *Aeruli*, *Ἐρουλοι*, *Ἀρουλοι*, *Ἐρουλοι*.

Nejdříve tedy vyvstává otázka souvislosti stsev. *jarl*, run. *erilaR* a etnonyma *Eruli*.

Co se týče jejich formy, existuje několik možností:

1. Nejjednodušší postup volí Andersen (1948: 97) a Vries (1962: 290), předpokládajíce tři samostatné deriváty („Nebenformen“) od kořene **er-*: **er-laz* (> stsev. *jarl*, stangl. *eorl*, stsas. *erl*), **er-ilaz* (> run. *erilaR*) a **er-ulaz* (> germ.-lat. *Eruli*).

2. Noreen (1903: 398) vychází ze dvou pragerm. forem (v. i Noreen 1923: 252): **er-laz* (> stsev. *jarl*, stangl. *eorl*, stsas. *erl*) a **er-ilaz* (> run. *erilaR*), ke kterému předpokládá nom. pl. **eruloz* > germ.-lat. *Eruli*. Také Friesen (1924: 74–81) rekonstruuje pouze dvě formy, **erlaz* a **erilaz*, ale *Eruli* nemá za reflex germ. pl., nýbrž za latinizaci germ. výrazu podle lat. substantiv se sufixem *-ulus* (častým u deminutiv, sr. Leumann 1963: 215n), v této podobě pak slovo proniklo i do řečtiny (Vries 1954: 462n však upozorňuje na to, že *u* je doloženo bezvýjimečně).

3. Hoffory (1885: 56, pozn. 1) spojil stsev. *jarl* a run. *erilaR* v jednu společnou výchozí formu. Nom. sg. *jarl* byl podle něho vytvořen analogicky podle plurálních tvarů: nom. pl. **eriloz* > (synkopou typu *hamarr*; k ní sr. Noreen 1923: 251n) **erlar* > (Brechung) *jarlar*; stejně gen. a ak. pl. **erila* > **erla* > *jarla*; a posléze vytlačil regulérní sg. **irill* (< **erilaR*).

Makajev (1965: 41n) kombinuje toto řešení s výkladem Friesenovým: *jarl* má za analogické podle pl. a *Eruli* považuje za latinizaci germ. **Eriloz*.

Pokud jde o sémantickou stránku případné souvislosti mezi probíranými výrazy, vyvstává nejdříve otázka po významu run. *erilaR*, tj. koho tento výraz vůbec označoval (o liter. k tomuto problému v. mj. Makajev 1965: 122n, Haugen

1976: 123), a potom otázka, jak jeho sémantiku spojit s významem stsev. *jarl*, příp. s etnonymem *Eruli*.

Andersen (1948: 97), Olsen (1935: 203–207), Vries (1962: 104, 290), Krause (1966: 44) aj. viděli v *erilaR* označení jisté magicko-náboženské funkce. Makajev (1965: 37, 40, 42n, 122) přisuzoval slovu význam ‚мастер руническово письма‘.

Vries (1954) předpokládal výchozí kolísající **er-laRl-ilaR*, označující člověka s jistými světskými i kněžskými funkcemi. Později po oddělení těchto funkcí se forma **erlaR* specializovala pro vykonavatele jisté světské, **erilaR* pro vykonavatele jisté kněžské funkce. Povahu této kněžské funkce však lze těžko blíže určit. Vries se domníval, že to byl nejspíše někdo, kdo provozoval kult či magii prostřednictvím run. Soudil tak zejména proto, že nápisy se slovem *erilaR* jsou na místech, kde tesání run bylo značně namáhavé a částečně i nebezpečné (kamenné bloky, skalní převis): člověk, který se označoval tímto jménem, musel mít důležitý vztah k tesání run, jinak je těžké představit si, že si dal takovou námahu jen proto, aby udělal známým své jméno a funkci (proti tomu lze ovšem namítnout, že stejné podmínky měl i autor nápisu *ek hagustaldaR þewaR godagas*, vyrytého rovněž na skále, a přesto mluvčímu záleželo na tom, aby učinil známým své postavení označené výrazem *þewaR*). Za specializací třetí varianty výchozího výrazu, totiž formy **er-ulaR*, pak Vries považoval etnonymum *Eruli*. Na tomto místě budiž prozatím pouze poznamenáno, že – jak je vidět – neuvádí Vries důvody, proč bylo pro jednotlivé významy užito právě takové formální varianty, jaké bylo užito.

Makajev (1965: 35–43), navazuje na některé starší výklady různých badatelů, předložil důmyslnou hypotézu, která rovněž spojuje všechny tři zkoumané výrazy. Erulové spíše než zřetelně ohraničený etnický celek představovali útvar sociální, jakési předchůdce pozdějších vikingů, členy jakési vojenské vrstvy, a tedy také ideální zprostředkovatele runového písma a jiných kulturních hodnot z jihu Evropy na sever. Run. (prasev.) *erilaR* (původně název příslušníka takové vrstvy) brzy ztratilo bezprostřední souvislost se jménem Erulů a získalo charakter určitého sociálního termínu: stalo se označením toho, kdo ovládá runové písmo („мастер руническово письма“). Znalost tohoto písma (také jako prostředku magie?) pak představovala jistou sociální výhodu, privilegium, příp. naopak: takové znalosti se mohlo dostat jen sociálně privilegovaným.⁴⁹ To tedy může znamenat buď to, že se vrstva jarlů konstituovala z těch, kdo ovládali runové písmo (a tato znalost byla příčinou jejich privilegovanosti, příčinou vzniku této vrstvy), nebo to, že jistá vrstva privilegovaných (v jistém smyslu předchůdců pozdějších jarlů) už byla zformovaná, a to na jiných principech, než byla znalost runového písma – tato znalost, resp. možnost (či povinnost?) ji získat byla jedním z atributů příslušníků této vrstvy (její příslušník se mohl, směl či musel naučit psát runami). (Makajev v této souvislosti odka-

⁴⁹ „(...) знание рун было принадлежностью высших кругов тогдашнего общества (...) знание рун было связано как раз с сословием ярлов (...)“ (Makajev 1965: 42n)

zuje na Rígsbulu, kde se v 36., 43. a 45. strofě znalost run spojuje s vyššími vrstvami společnosti; v. Neckel 1962: 285n, Heger 1962: 178–180.) Obojí je ovšem těžko ověřitelné. Otázkou je zejména dostatečnost takové motivace pojmenování, tedy zda znalost run mohla být dostatečnou příčinou vzniku nové nebo alespoň zčásti nové vrstvy společnosti (to v prvním případě), resp. dostatečně silnou motivací k novému pojmenování již existující vrstvy společnosti. Navíc není jistá ani předpokládaná zprostředkovatelská role Erulů (historické důkazy o tom prostě chybějí), ani jejich neetnický charakter.

Zásadní je otázka významu run. *erilaR*. Výše zmíněné interpretace („celui qui pratique la magie runique“, „Zauberer, Priester“, „мастер рунического письма“) nejsou nevyhnutelné a z dokladů přímo nevyplývají, tj. mají malou oporu v nápisech samých. Lze předložit jinou interpretaci (sr. Vykypěl 1998: 41n):

Je celkem 8 bezpečných dokladů výrazu *erilaR*, resp. *irilaR*. Tento výraz vesměs slouží jako atribut mluvčího – je v syntaktické pozici aponovaného substantiva: *ek erilaR* ‚já, erilaR‘. Mohlo by se zdát, že *erilaR* vyjadřuje určité sociální postavení mluvčího. Zajímavé jsou v této souvislosti doklady, v nichž je výraz zřejmě rozvinut propriem, zjevně osobním jménem v gen. sg. (jsou celkem 3 z 8):

ek erilaR asugisalas: *asugisalas* gen. sg. m. o-kmenového os. jména **AsugisalaR*

ek (...) irilaR agilamudon: *agilamudon* gen. sg. n-kmenového propria **Agilamu(n)do* (proprium sice má podle všeho femininní koncovku, ale to ještě neznamená, že označuje ženu – sr. stisl. mužská osobní jména *Ella*, *Skúta* aj., skloňovaná podle feminina *gata*, v. Noreen 1923: 280n; také se může jednat o západogerm. tvar!)

ek irilar Wiwilan: *wiwilan* gen. sg. m. n-kmenového os. jména **Wiwila*,⁵⁰ snad hypokoristického deminutiva od *WiwaR* (sr. Vries 1962: 670n, Makajev 1965: 145).

Interpretujeme-li tento genitiv jako genitiv posesivní a propria jako osobní jména, pak lze proprium v genitivní formě považovat za pojmenování někoho, pod jehož autoritou mluvčí stojí. Výraz *erilaR* by pak mohl být označením jistého služebného postavení – ovšem jen takového, jež mohlo být mluvčím hodnoceno pozitivně, jinak by je nezmiňoval. To jako by odpovídalo pozdějšímu stsev. výrazu *jarl* jako označení jistého služebného postavení vůči panovníkovi. Obecně je hodna pozornosti častost rozvinutí zájmena *ek* výrazem *erilaR*. Existuje 22 relativně bezpečných dokladů zájmena *ek*, z toho je toto zájmeno 11× rozvinuto osobním jménem, 8× výrazem *erilaR* a pouze 3× je jiné rozvinutí (*aljmarkiR* ‚cizinec‘, *gudija* ‚žrec‘, *þewaR* ‚vazal, sluha‘). Je otázka, proč mluvčí zmiňoval právě to, že je *erilaR*. Lze z toho usuzovat buď na to, že *erilaR* byl někdo, kdo měl jistý zvláštní poměr k psaní run (tedy uvažovat týmž

⁵⁰ Někteří ovšem čtou *wiwila*, tedy nom. sg. (v. Krause 1966: 126n)!

směrem jako Makajev nebo Olsen),⁵¹ nebo že *erilaR* byl, zcela obecně řečeno, sociálně privilegovaný („nobilis“ – v protikladu k obyčejnému svobodnému?), a to byl také důvod, proč své postavení zmiňoval.

Co se týče germ.-lat. etnonyma *Eruli*, které je nejspíše skutečně latinizovaným germ. pl. **Eriroz*, lze je vyložit jako sekundární užití apelativa ve funkci propria – názvu kmene (ať už přes osobní jméno „zakladatele“ rodu či mytického předka, nebo přímo). Nelze ovšem ani zcela vyloučit, že *spiritus asper* některých řeckých a *H-* některých lat. dokladů je původní: v tom případě by toto proprium nemělo se zkoumanými výrazy nic společného.

I kdybychom přijali spojení run. *erilaR* se stsev. *jarl* (jak jsme viděli, z formálního ani ze sémantického hlediska takové spojení není nemožné), museli bychom přece jen rekonstruovat dvě výchozí pragerm. podoby: **erlaz* a **erilaz*. V případě stangl. *eorl* a stsas. *erl* totiž nelze počítat se sykopou *i* v plurálových tvarech, a tyto výrazy tedy předpokládají výchozí **erlaz* (sr. k tomu i Friesen 1924: 76 s liter.).⁵²

Etymologický výklad pragerm. **er(i)laz* (tj. výklad jeho slovtvorné formy) je nejistý. Nejpřijatelnější se zdá názor, že se jedná o derivát slovesného kořene **er-* (Trautmann 1905: 309, Holthausen 1948: 145, Jóhannesson 1956: 64, Nielsen 1982: 180, Pokorny 1959: 328), který lze rekonstruovat na základě stisl. poetického *jara* f. ‚boj, bitva‘ (*jǫru snót*, ‚valkýra‘, *jǫru skript*, ‚štít‘, *jǫru þollr*, ‚válečník‘; v. Cleasby–Vigfusson 1957: 323, Egilsson 1913–16: 326), stsev. adj. *ern*, *errinn* ‚různý, důrazný‘, *erring* ‚tvrdý zápas‘, sthn. *ernust* ‚síla, vigor‘ ‚pevná vůle, horlivost, touha, affectus‘ ‚vážná situace, seria (proti žert, ioca)‘, stangl. *eornost* ‚vážnost, vážná situace‘ ‚snaha, úsilí, horlivost, nadšení‘; z mimogerm. ie. výrazů lze zde uvést stsl. *ratb* ‚válka, boj‘, stind. *fy-ar-ti* ‚hýbe, vzrušuje, naráží ad.‘, *ṛi-*, *ṛí-* ‚útok, spor‘, *san-ará-* ‚boj, bitva‘, av. *hamarəna-* ‚setkání, boj, bitva‘, *hamara-* ‚protivník, nepřítel‘ ad. (v. EWA: II, 1145 s liter.).⁵³ Sémantiku je v diachronní perspektivě možno rekonstruovat následovně: ‚vést do pohybu, začít se pohybovat‘ → ‚vzrušit (se)‘ → ‚vést spor, bojovat‘. Pragerm. **er-(i)laz* lze pak dobře interpretovat jako nomen agentis, utvořené v této funkci častým germ. sufixem *-la-l-ila-* (Kluge 1926: 10, Krahe–Meid 1969: 87). Výchozím významem našeho výrazu, daným jeho slovtvor-

⁵¹ Jiným argumentem by mohl být nápis, v němž čteme: *ek erilaR runoR waritu* ‚já, erilaR píšu runy‘. Rozhodující otázka by zde byla, zda se prezéns *waritu* má chápat jako aktuální (píšu teď), nebo neaktuální (umím, smím nebo mám psát). V druhém případě by mluvčí skutečně mohl být takovou osobou, jak mysleli Olsen nebo Makajev.

⁵² O tom, že předchůdcem stsev. *jarl* je skutečně **erilaz*, může svědčit stír. *erell* (847), osobní jméno *Erell* (848); ze stsev. pak bylo přejato stír. *ierll* (892), *iarla* (917), ir. *iarla* a kym. *iarll* (hrabě, earl‘ (sr. Noreen 1923: 57, 200, Vries 1962: 290).

⁵³ Na základě mimogerm. výrazů je ovšem nutno rekonstruovat spíše **or-* < **H₃er-*: sr. např. ř. *ōpvrui* ‚zdvihám, uvádím do zmatku‘, lat. *orīrī* ‚zdvihat se, vznikat‘ (v. Rix 2001: 299–301). V germ. bychom pak museli počítat se sekundárním ablautem *o* → *e* (EWA: II, 1145; např. nom. actionis **or-ti-* → sloveso **er-* → nomen agentis **er-lo-* > **erlaz*).

nou formou, by pak bylo ‚bojovník‘; odtud potom i ‚muž, urozený muž‘. Do-
dejme, že přijmeme-li výklad stfr. *baron* jako přejetí z germ. **baro*, nom.
agentis k **barjan* ‚bít, bojovat‘ (v. **baro**), můžeme v tomto výrazu vidět slovo-
tvorněmotivační paralelu (starší **er(i)laz* vs. mladší a jen kontinentální *baro*).

B. baro; **grāf(i)ō*, *thunginus*; *hēriro*, *hēristo*, *furisto*: Germáni na pevnině

baro

Jedním z novověkých šlechtických titulů rozšířených téměř ve všech západoev-
ropských jazycích je titul barona. Jeho kořeny sahají až do prehistorie. Nejdřív
však alespoň náčrtem rekonstruujeme „panchronní“ historii tohoto titulu.

Nejstarší je stflatt. *baro*, které má množství významů (v. MLW: I, 1376–
1379, Niermeyer 1976: 85n, Du Cange 1954: I, 579–585, LM: I, 1476–1484):

I.A. ‚muž v protikladu k ženě‘ (opozitum k *mulier*, *femina*): francké, lan-
gobardské, alamanské prameny

Lex Salica Merov. (6. stol.) 31, 1: *Si quis baronem ingenuum de via sua osta-
verit (...)* *Si quis mulierem ingenuam de via sua ostaverit*

Lex Ribuaria (1. pol. 7. stol.) 61, 12 : *Si quis hominem regium tam baronem
quam feminam de mundeburde regis abstulerit*; ib. 81, 1: *Si quis baro seu
mulier Ribvaria (...) aliquem perdiderit*

Edictus Roharii regis (7. stol.) 14: *Si quis homicidium (...) penetraverit in ba-
rone libero aut servo vel ancilla*

Pactus Alamannorum (7. stol./poč. 8. stol.) II, 32: *Si femina barone (...) subdu-
lo clamaverit*; ib. 36: *Si baro fuerit de minoflidis*; 41: *Si quis mortuatus
fuerit baro aut femina, qui qualis fuerit*

Lex Alamannorum (1. pol. 8. stol.) 77: *Si quis mortandus barum aut femina;
ib. 95: Si barus fuerit qui feminam percusterit*

Lex Romana Raetica Curiensis (2. pol. 8. stol./poč. 9. stol.) 9, 2, 1: *barones
hac mulieres, si crimen equale habunt, non in una carcere mittantur*; ib.
18, 6: *liberi, sive baro sive mulier*

Annales Sangallenses Baluzii (1. pol. 9. stol.) 805: *perrexit (...) Karolus in Sa-
xonia (...) et multis [sic] barones et mulieres inde adduxit*

ve sthn. glosách: *Baro como commen*, 12. stol. *Paro goumo* (*gomo* ‚člověk,
muž‘; sr. AhdWb: IV, 331)

Jak je vidět, kontextově může být určeno sociální postavení takového muže:
baro ingenuus/liber → Edictus Roharii regis 17: *Si quis ex baronibus nostris
ad nos voluerit venire*; **baro non liber* → Pactus Alamannorum V A 1: *si an-
cilla fuerit, solvat solido uno, si baro fuerit, similiter*, Chartae Sangallenses
741: *damus (...) mancipios tres et parones quattuor*

I.B. v západofranckém prostředí přibývá rys vznešenosti:

např. 856 Remeš, Karel Holý: *quae (capitula) (...) cum inlustribus viris et sa-
pientibus baronibus vestris (sc. regis) observanda delegistis*, 870 Remeš *non*

movet bracco tale baronem, 10. stol. *praefectorios barones (...) aliensis ubi solaciis*

II.A. ‚muž/leník z vyšší šlechty‘: Německo, Francie, Itálie

a) jako vazal krále (*barones meilnostri*)

b) jako šlechtic nějaké země (*barones terrae*)

(také synonymum k *dominus* jako *vir illustris*)

II.B. ‚vazal někoho jiného než krále‘: o větších vazalech bezprostředních leníků krále (Flandry 1038, 1044, Brabant 1101, 1125, Verdun 1147 *unus de baronibus episcopi*, ale i v Říši: 1144 *barones seu casali milites*).

Nejstarší doložený význam je tedy ‚muž (oproti ženě)‘. Kontextově může být určeno jeho sociální postavení: *baro ingenuus, liber, noster*. V konstrukcích s takovými určujícími atributy pak byla zpětně ovlivněna i sémantika určovaného substantiva a to začalo fungovat jako sociální termín: *baro noster/meus*, i.e. *regius* ‚králův muž‘ → *baro* ‚králův leník‘. Takovou novou sémantiku vykazují nejdříve doklady z Francie z 2. pol. 9. stol. a z 10. stol. (I.B.). Ve francouzském království 11.-12. stol. se *barones* rovná *proceres*, jde tedy o nejvyšší šlechtice království, ale se zdůrazněním vazalského poměru. V 1. pol. 12. stol. jsou *barones* velcí i malí vazalové účastníci se královské rady (*conseil*); okolo 1150 začíná být spojením *barones regni* nahrazováno starší *proceres regni*. *Baro* ovšem může být i vazal někoho jiného než krále (II.B.) – to je časté zejména ve Frandrech a v Normandii (už v 11. stol.). Koncem 12. stol. nastává posun perspektivy od *barones meilnostri/regis* k *barones terrae*: stav barona ztrácí postupně osobní charakter (určení osobním poměrem k panovníkovi) a spojuje se s držením panství, které je královským lénem. Od 1. pol. 13. stol. má *baro* soudcovskou pravomoc ve svém lénu. Tento posun lze také nazvat „zhorizontálněním perspektivy“: vedle chápání výrazu *baro* jako vyjádření vztahu závislosti k lennímu pánovi (tedy vertikálního vztahu – *barones meilnostri*) se vytváří chápání *baro* jako vyjádření příslušnosti k nejmocnější šlechtě – královým, resp. zeměpánovým leníkům (*barones regni/terrae*).

Zdá se tedy, že sociálním termínem se výraz *baro* stal teprve v prostředí západofrancké říše (jak bylo uvedeno, počátky tohoto fungování nacházíme už v 2. pol. 9. stol.): v Německu (tj. v následovnickém útvaru východofrancké říše) je tento úzus doložen až od poč. 12. stol., a lze se tedy domnívat, že byl přejat z Francie. Z Německa pronikl výraz *baro* v novém významu dále na východ. V českých zemích se objevuje v pol. 12. stol., běžným se však stává až ve 13. stol. (v. Zháněl 1930: 184); dominantní je v českém střílat. úzu spíše význam ‚příslušník vyšší šlechty‘ než vertikální význam ‚vazal‘ (v. SSL: I, 378). V Polsku se *baro* objevuje počátkem 13. stol. a dominuje zde naopak význam ‚vazal‘; výraz se ovšem vztahuje především na mocnější příslušníky nižší šlechty jako bezprostřední panovníkovy vazaly, méně často označuje vyšší královské úředníky a jiné mocné leníky tvořící královskou radu (v. Bogucki 1974: 39–45). V Uhrách se výrazu užívá od pol. 13. stol. a označuje zde příslušníky

vyšší šlechty, zejména držitele nejvyšších úřadů (palatin, iudex curiae, sedmihradští vojvodové).

Také v Anglii jde zjevně o francouzský vliv: po r. 1066 je zde *baro* světský, ale i duchovní (biskupové a opati) královský vazal. Od počátku se ovšem výraz vztahoval i na významnější šlechtice, kteří nebyli bezprostředními královými vazaly. Ve 13. stol. se vyděluje asi patnáct hrabat a dvacet až třicet větších baronů jako *magnates regni*. Za Edwarda III. se tato skupina dělí udělováním dalších titulů.

V Navaře, Aragónu a Katalánii jsou *barones* od 12. stol. členové nejvyšší vrstvy šlechty (vazalové krále, účastníci královského sněmu). Podobně je tomu i v Leónu a Kastilii, ale výraz je zde méně častý. Od konce 13. stol. se i zde uplatňuje francouzský vliv a *baro* se stává horizontálním šlechtickým titulem.

Latinské prameny tedy ukazují v sémantice výrazu *baro* posun od obecného významu ‚muž‘ ke speciálnímu významu sociálního termínu. Zdá se, že tyto dva významy, existující diachronně (následně, po sobě), mají odraz v dualitě sémantiky odpovídajících románských výrazů, tj. ve dvou významech, existujících zde ovšem (zčásti) synchronně – vedle sebe:

stfr. *ber*, ak. *baron*, stfr. *baron* 1. ‚muž, manžel‘, ‚odvážný muž, válečník; muž vynikající svými kvalitami; ctěný muž‘ (i o svatých; často jako přístavek osobního jména) 2. ‚šlechtic, leník, vazal‘, fr. *baron* 1. ‚ženatý muž‘ (až do poč. 19. stol.) 2. ‚baron‘; stprov. *bar*, ak. *baron* 1. ‚muž‘ (*lo bar non es creat per la femna, mas la femna per lo baron*) ‚udatný, statečný muž‘ 2. ‚baron‘ (v. Wartburg 1928: 245n, 1969: 68, Greimas 1968: 63)

it.: 1. sicil. *baróm* ‚muž‘ 2. *barone* ‚baron‘, stit. ‚šlechtic, pán, mocný člověk (i o svatých)‘ (Battisti–Alessio 1950–57: I, 444, Meyer-Lübke 1935: 80)

stsard. *barone* ‚muž (proti ženě)‘ (Wagner 1960: 180n), sard. *baròne* = ital. *barone*

špan. *varón* ‚chlapec, hoch‘ ‚muž‘, stšpan. *baron* ‚muž‘; špan. *barón*, st. i *varon* ‚urozený člověk‘ (už Cid), ‚baron‘ (Corominas 1954–57: I, 405)

port. *varão* ‚muž‘ ‚vážený muž‘ ‚statečný muž‘, *barão* ‚baron‘.

Špan. a port. rozdíl v počátečním grafému (označujícím ovšem též foném) ukazuje na povědomí o tom, že románská slova patří k různým časovým vrstvám. Zdá se, že to potvrzuje i historie druhého významu, resp. historie instituce, k níž se tento význam vztahuje: jak u stflat. *baro*, tak u odpovídajících národních rom. výrazů jde zjevně o francouzský vliv (v. Corominas 1954–57: I, 405, Wartburg 1928: 255).

Je tedy pravděpodobné, že nejstarší je význam ‚muž‘, a to jak u stflat. výrazu (kde je to zjevné), tak i u uvedených výrazů románských. Otázkou nyní je, jak se výraz ve středověké latině a v románských jazycích objevil. Do úvahy přicházejí dvě možnosti:

1. Výraz je latinského původu (v. Körting 1907: 143n s liter.).

Střlat. *baro* je kontinuantem lat. *bāro* ‚prostoduchý člověk, hlupák‘. Toto spojení však má překážky sémantické: lat. výraz je negativně expresivní, zatímco střlat. je neutrální, příp. pozitivně expresivní (sémantický vývoj ‚nevzdělaný člověk, u něhož je vyvinuta především fyzická síla‘ → ‚silný muž‘, ‚statečný muž‘, ‚válečník‘ etc., který předpokládají zastánci tohoto výkladu, je málo pravděpodobný); a má rovněž překážky formální: lat. *ā* proti střlat. *a*.

2. Výraz je germ. původu.

Budeme-li předpokládat germ. původ slova, lze uvažovat v zásadě o třech způsobech přejetí:

a) Slovo bylo přejato ještě před stěhováním národů (prostřednictvím germánských vojáků sloužících v římském vojsku). Pro to by mluvila přítomnost výrazu v sard. a sicil. (v sicil. se sice může jednat i o vliv špan., ale v sard. je slovo doloženo už před koncem 13. stol. – sr. Wagner 1960: 180 – tedy dříve, než je možno předpokládat aragónský vliv). Naopak nejisté je, zda je možný vliv germánských vojáků v tak velkém rozsahu a u výrazu překračujícího vojenskou terminologii.

b) Slovo bylo přejato během stěhování národů. Do galorománštiny se dostalo od Franků, do iberorománštiny od Visigótů, do sard. a sicil. snad od Langobardů. Meyer-Lübke (1935: 80) myslel, že pro iberorom. výrazy nelze předpokládat přejetí od Visigótů, protože v doložených gót. textech má *n*-kmenový nom. sg. m. koncovku *-a*. Proti tomu lze však namítnout, že gót. výraz byl prostě zařazen k lat. typu *-o*, gen. *-onis*.

c) Chceme-li se vyhnout námitce ohledně gót. *n*-kmenů, lze předpokládat, že od Franků se výraz dostal nejen do franko-lat. pramenů a mezi Galoromány, ale také na Iberský poloostrov (příp. i do Itálie – tam ale mohl proniknout i od jiných západních Germánů). Na to, že na Pyrenejský poloostrov výraz pronikl z Francie, by ukazoval přízvuk na poslední slabice ve špan. *varón*.

Wartburg (1928: 255, 1969: 70) spojil a) a c): *baro* ‚muž‘ bylo přejato ještě před stěhováním národů, ale slovo přinesli znovu Frankové do Galie v 2. pol. 5. stol.; franko-lat. a fr. výraz je tedy jak z lidové lat. (galorom.), tak od Franků.

V každém případě lze rekonstruovat západogerm. **baro* ‚muž‘ (francké, langobardské, alamanské). Ve sthn., stsas. ani stangl. textech není doložen žádný výraz, který by bylo možno považovat za kontinuant takového výrazu, ve sthšn. však nacházíme následující výrazy (v. Lexer 1872–78 s.vv., Kuhn 1956: 59): *bar* ‚syn‘ (1× v pruské kronice Nicolause von Jeroschin z pol. 14. stol., sr. SRP: I, 414); *barman* m., pl. *barliute* ‚eine Art halbfreier, zinspflichtiger Leute‘, *barwīp* f. ‚eine Halbfreie‘, *barlinc* m. ‚eine Art Halbfreier, Abkömmling von *barliuten* (?)‘, *bardiu* f. ‚eine Zinsgebende, der *eigendiu* (= ‚Leibeigene‘) entgegengesetzt‘ (*diu* f. ‚leibeigene Dienerin, Magd‘). Zde můžeme tedy spatřovat dvojí posun 1. ‚muž‘ → ‚hoch‘ (biologický aspekt: vymezení vůči ženskému pohlaví); 2. ‚svobodný, ale neurozený/poplatný muž‘ (sociální aspekt: vymezení vůči těm, kdo jsou urození etc.). To by jednak dobře odpovídalo sémantické dualitě střlat. slova a rom. výrazů, jednak by to potvrzovalo tezi, že označením pro vrstvu urozených se *baro* stalo až v zápa-

dofranckém (francouzském) prostředí. Problematické se ale zdá být to, že lat. *baro* bylo ve sthn. prostředí nutno glosovat (v. AhdWb: IV, 331 a výše).

Nyní přichází na řadu otázka po etymologii (slovotvorné formě) rekonstruovaného západogerm. **baro*. Nejlépe do dosavadních výkladů zapadá jeho interpretace jako nomina agentis od **barjan* ‚bojovat‘: výchozí význam výrazu **baro*, daný slovotvornou formou, je tedy ‚bojovník, streitbarer Mann‘ (Uhlenbeck 1894: 329, Wartburg 1928: 255, Franck–Wijk 1949: 35, Jóhannesson 1956: 147, Mitzka 1963: 53, Nielsen 1982: 20, Pfeifer 1989: I, 128). Sloveso **barjan* je možno rekonstruovat na základě stsev. *berja* ‚bít, zabíjet‘, *berjask* ‚bojovat‘, sthn. *berien*, *berren* ‚bít, tlouci‘ ‚zneužívat‘, (častým užíváním) opotřebovat‘, stangl. ptc. prét. *gebered* ‚utiskován, vysilován‘; z jiných ie. jazyků lze uvést: stsl. *borjǫ*, *brati* ‚zápasit, bojovat‘, lit. *barù*, *bárti* ‚nadávat, spílat‘, lat. *feriō*, *ferire* ‚bít, tlouci, udeřit‘ ‚zabíjet‘ (v. EWA: I, 561n s liter., Rix 2001: 80). *N*-kmenová nomina agentis jsou v germ. častá a produktivní (v. Kluge 1926: 9, Guchman 1963: 79–81, Krahe–Meid 1969: 93). Sémantický posun ‚muž‘ → ‚bojovník‘ je přijatelný: v této době každý pravý muž je zároveň bojovníkem (v. Zháněl 1930: 65, 141n); navíc z výchozího významu ‚bojovník‘ se dobře vysvětlí tendence k sémantické nuanci ‚svobodný muž‘, od níž se zjevně odvíjí další fungování významu jako sociálního termínu: bojovníkem je jen svobodný muž! Paralelu lze vidět ve zřejmě starším výrazu **erlaz*, přijme-li jeho etymologii odvozující jej od **er-* ‚vést spor, bojovat‘ (v. **erlaz*).

Odvození **baro* od **beran* ‚nosit, přinášet‘ (> stsev. *bera* ‚nést, vést‘, gót. *bairan*, sthn. stangl. *beran* ‚nést; rodit‘), které zastávali mj. Walde–Hofmann (1938–54: I, 17) a Pokorny (1959: 131), je méně uspokojivá jak po sémantické (‚nosič‘ → ‚sluha‘ etc.?), tak i po formální stránce (čekal by se *e*-ový nebo redukovaný stupeň kořene; sr. Uhlenbeck l.c.).

Jak bylo řečeno, počátek fungování probíraného výrazu jako sociálního termínu je třeba hledat nejspíše ve franckém a francouzském prostředí. Odtud se pak výraz, resp. jeho nová sémantika šířily jak do střlat., tak i do národních jazyků sousedních zemí.

Stejný vliv jako na Iberském poloostrově a v Itálii působil i v Německu (o něm. střlat. už byla řeč) a v Anglii: střhn. *barūn* označuje nejmocnější říšské šlechtice, duchovní i světské pány (sr. Lexer 1872–78 s.v.; u Gottfrieda ze Štrasburku odpovídá *lantbarūne* výrazu *lantvürsten*, sr. Schröder 1924: 19); k střangl. *baroun* sr. OED, MED s.vv.

Vznik moderního významu ‚baron jako jistý stupeň v hierarchii šlechty‘ souvisí s diferenciací vyšší šlechty a zároveň se sémantickým vyprazdňováním úředních titulů šlechty: ti *barones*, kteří neměli žádný úřední titul (*comes*, *vicecomes*, *marquis* atd.) začali užívat výrazu *baro* jako titulu vyznačujícího jejich pozici uvnitř šlechty. To se děje ve Francii od konce 14. stol. a paralelně i v Anglii (v. LM: I, 1479n, OED: I, 964). Nový obsah proniká i do Španělska a Itálie. V Německu se utváří obdobná instituce, nazývaná *Freiherr*; od 2. pol. 17. stol. se v něm. objevuje výraz *Baron*, přejatý jako cizí varianta k *Freiherr* (v. Grimm: I, 1139).

*grāf(i)ō⁵⁴

Něm. slovo *Graf*, hrabě' je šlechtický titul, tzn. označuje stupeň v šlechtické hierarchii. Tento stupeň je dědictvím určitého postavení ve struktuře středověké společnosti, které bylo spojeno s určitými sociálními funkcemi a které bylo označováno střhn. *grāve* a střdn. *grēve* (střdn. *grāve* je ze střhn., sr. Lasch 1974: 48). Také toto postavení je výsledkem modifikace a redefinice raněstředověké sociální pozice, kterou označovalo sthn. *grāvo*, *grāvio*. (Pro vývoj pojmu hraběte v. Erler–Kaufmann 1971–98: I, 1775–95, LM: IV, 1633–1635, RGA: XII, 532–555, Grimm: IV/I/5, 1698–1710; ke sthn. slovu v. AhdWb: IV, 399n.)

Kromě těchto výrazů existuje ještě střlat. výraz *grafio*. Poprvé je doložen v Lex Salica. Podle tohoto zákoníku má *grafio* prosazovat rozsudek vynesený soudem (*dingem*) – má tedy exekutivní pravomoc. Soudní pravomoc má *ding* pod předsednictvím *thungina*. (Sr. Erler–Kaufmann 1971–98: I, 1777.) Instituce označovaná výrazem *thunginus* má kořeny podle vši pravděpodobnosti v době před Chlodvíkem, tzn. před vznikem „velkokrálovství“, království nového typu (sr. k tomu Erler–Kaufmann 1971–98: V, 214n). Lze se domnívat, že *grafio* byla snad králem vytvořená konkurenční instituce k *thunginovi* (tzn. královský soudce). Stav v Lex Salica, kde *grafio* ztělesňuje exekutivní a *thunginus* soudní moc (a *grafio* stojí pod *thunginem*), je snad odraz (dočasněho!) kompromisu mezi starým a novým organizačním modelem společnosti. Velmi brzy však byl *thunginus* ve svých funkcích nahrazen *grafiem* (pravděpodobně už v pol. 6. stol.): v mladších právních památkách už *grafio* vykonává funkce, které v Lex Salica ještě náležely *thunginovi*. *Gratio* se pak postupně ztotožňuje s významově širším *comes*; tento proces je dovršen koncem 8. stol. (v. Niermeyer 1976: 472, Du Cange 1954: IV, 94n, Kahl 1960: 168, pozn. 33). (Sr. ještě Grimm: VI/I/5, 1700–1702, RGA: XII, 539n, Wenskus 1964: 223, 232.)

Pokud jde o otázku po prehistorických kořenech našich výrazů, je nejdříve nutno říci, že nemají žádné přímé příbuzné v ostatních germ. jazycích: šv., dán. *greve*, nor. *greive*, isl. *greivi* pocházejí ze střdn. (sr. Hellquist 1922: 200, Falk–Torp 1960: I, 345, Vries 1962: 186, Nielsen 1982: 135). Zdá se tedy, že se jedná o pevninskou západogerm. inovaci.

Existují pouze dva relevantní etymologické výklady našich slov. Oba se odvíjejí od různého posouzení střlat. *grafio*.

1. Zastánci prvního výkladu myslí, že lat. *grafio* bylo převzato z byzantskořeckého *γραφεύς*, které v Byzanci údajně bylo titulem jistých dvorských úředníků. Západogerm. slova tedy pocházejí z latiny franckých kleriků. Takový názor vyslovil prý už G. J. Vossius v r. 1645 (sr. Grimm: IV/I/5, 1699), později jej

⁵⁴ Srov. i Vykypěl (2000c).

obhajoval Brøndal (1917: 176n), nověji jej měli za nejpravděpodobnější Pfeifer (1989: I, 592) a Seebold (1989: 273).

Tento výklad však má jak formální, tak sémantické potíže. Z formálního hlediska zůstává nevysvětlen dlouhý vokál germ. slov proti krátkému v ř.; kromě toho by bylo třeba předpokládat zařazení ř. slova podle lat. sufixu *-(i)ōn-*, resp. germ. *-(j)an-* (k obojímu sr. i Tiefenbach, RGA: XII, 530n). Ještě závažnější jsou námitky proti sémanticko-historické stránce tohoto výkladu:

a) Nelze předpokládat žádný určující vliv řečtiny a/nebo byzantské dvorské titulatury mimo jižní Itálii.⁵⁵ Kromě toho se slovo vyskytuje už v Lex Salica (507–511), zatímco Byzanc ovládala jižní Itálii až od pol. 6. stol.

b) Úřad *grafia* v merovejské říši nespočíval v písařské nebo sekretářské činnosti, nýbrž daleko spíše v činnosti exekutivní a soudcovské, příp. místodržitelské (v. RGA 1911–19: II, 325–327, RGA: XII, 539–541, Erler–Kaufmann 1971–98: I, 1777n). Lze ostatně vyslovit i jisté pochybnosti o znalosti psaní u držitelů tohoto úřadu, většinou panovníkových družiníků...

c) Není jasné, proč by si latina vypůjčovala řecké slovo, když měla své vlastní, a to *comes*. A jestliže *comes* a *grafio* zpočátku označovaly dva různé úřady merovejské říše (k tomu v. Niermeyer 1976: 472, RGA 1911–19: II, 325, RGA: XII, 539–541, Erler–Kaufmann 1971–98: I, 1777), je pravděpodobné, že zatímco úřad označovaný výrazem *comes* měl kořeny v římské správě, úřad označovaný výrazem *grafio* pocházel od Franků, a tedy i slovo samo bylo germánské.

2. Podle našeho názoru je správný druhý výklad, který pokládá lat. *grafio* za latinizaci germ. výrazu, a má tedy naše slovo za domácí.

Meyer (1856, 1869: 76f.) spojil sthn. *grāv(i)o* s gót. *gagrefts* (jeho řešení přijali mj. Kluge 1910: 178, Franck–Wijk 1949: 210, Falk–Torp 1960: I, 345, Mitzka 1963: 266). Toto slovo je doloženo dvakrát:

urran gagrefts fram kaisara Agustau ἐξῆλθεν δόγμα παρὰ Καίσαρος Αὐγούστου (Lk 2, 1)

A jabai auk wilja in gagreftai ist, B jabai auk wilja in gagreiftai ist εἰ γὰρ ἡ προθυμία πρόκειται (II Kor 8, 12)

(v. Streitberg 1919–28: I, 91, 309)

ei v B zřejmě odráží pozdní gót. změnu *ē > ī* (sr. Streitberg 1920: 49, Krause 1968: 79, pozn. 3, Braune 1981: 21, pozn. 2); Snædal (1988:XX) čte *ei* v obou dokladech. Lze předpokládat, že význam druhého dokladu je přenesením významu ‚δόγμα‘: ř. *πρόκειμαι* má kromě prostorového významu ‚ležet před někým/něčím, být k dispozici‘ také abstraktní významy jako ‚být rozhodnut, určen, být jistý‘ (sr. Liddell–Scott 1953: 1485, Arndt–Gingrich 1957: 714); *in gagreftai ist* znamená tedy ‚být v rozhodnutí, být rozhodnut, být jistý, být k dispozici‘.

Ačkoli je *gagrefts* v rámci známých gótských textů izolované, lze je velmi dobře popsat, pokud jde o jeho slovtvorbu. Je možno v něm spatřovat nomen

⁵⁵ Musí být zdůrazněno, že obhájci přejetí sice odvozují *grafio* z údajného ř. dvorského titulu *γραφεύς*, „ohne allerdings diesen ‚Hoftitel, und die Funktion seiner Träger im einzelnen nachzuweisen“, jak ne bez ironie poznamenává Tiefenbach (RGA: XII, 530). Nám se to rovněž nepodařilo...

actionis utvořené častým sufixem *-ti-* (k sufixu v. Kluge 1926: 66–68, Guchman 1963: 91–93, Krahe–Meid 1969: 151–156). Je-li doloženo nomen actionis ,δόγμα, rozhodnutí, nařizení, příkaz‘, lze předpokládat, že existovalo i sloveso **gagrefan* ‚rozhodnout, nařídít, přikázat‘ (ke korespondenci prefigované sloveso ~ prefigované nomen actionis na *-ti-* v. Benveniste 1960). A jestliže lze předpokládat sloveso **gagrefan* s rezultativním prefixem *ga-* (k sufixu v. Lehmann 1986: 133 s liter.), lze předpokládat také sloveso bez tohoto prefixu, tedy **grefan*. S takovým slovesem pak je možné velmi dobře spojit sthn. *grāv(i)o*:

Prehistorickou podobu probíraných západogerm. výrazů lze rekonstruovat ve dvou variantách: **grāfō* (> sthn. *grāvo*, střhn. *grāve*, něm. *Graf*, niz. *graaf*) a **grāfiō* (> střlat. *grafio*, sthn. *grāvio*, středn. *grēve*). Zda je možno předpokládat i existenci **grēfōl*/**grēfiō*, není jisté, protože nelze rozhodnout, zda náš výraz vznikl před západogerm. změnou *ē*, > *ā*, nebo po ní. V každém případě lze **grāf(i)ō* dobře interpretovat jako nomen agentis utvořené častým sufixem *-(j)an-* (k němu Kluge 1926: 7–10, Guchman 1963: 79–81, Krahe–Meid 1969: 93, 97n) od západogerm. protějšku gót. **grefan*, tedy od západogerm. **grāfan* (< **grēfan*). Výchozí význam výrazu **grāf(i)ō*, daný jeho slovo tvornou formou, by pak byl ‚ten, kdo rozhoduje, nařizuje, přikazuje‘. Tím, kdo rozhoduje spory a nařizuje/přikazuje, co se má dít, je mj. soudce (nebo místodržící panovníka). Taková sémantika odpovídá výborně významu nejstarších dokladů slova v *Lex Salica* a dalších franckých památkách, jak byly popsány výše, když byla řeč o střlat. *grafio*.

Výše bylo rovněž řečeno, že od konce 8. stol. se *grafio* přestává rozlišovat od *comes*. Instituce takto označovaná se zároveň začleňuje do vznikajícího lenního systému. Od pozdního středověku (od 14. stol.) jde německý výraz takřkajíc dvěma cestami: a) šlechtickou: stává se šlechtickým titulem (označuje toliko postavení v šlechtické hierarchii), který je dědičný a teritoriální; b) nešlechtickou: stává se označením soudce v různých nešlechtických soudech – tento druhý význam reflektují dialektální výrazy jako sedmihradské *grēf*, *Dorfriecher*, *Schultheiß*⁵⁶ a kompozita ve starší němčině jako např. *Waldgraf*, *Vorstand einer Markgenossenschaft, der die Aufsicht über den Wald hat* (k tomu v. Grimm: IV/I/5, 1702–1704).

Schematicky lze popsany výklad znázornit následovně:

GÓT.	* <i>gagrefts</i> ‚δόγμα‘	←	* <i>gagrefan</i>		ZÁPADOGERM.
	(* <i>grefts</i>)	↔	* <i>grefan</i>	~	* <i>grēfan</i> → * <i>grāf(i)ō</i>

Ačkoli je taková rekonstrukce jasná a uvnitř germ. jazyků zcela oprávněná, má tento výklad přece jen také své obtíže. Jednak *f* v *gagrefts* může před *t* reflektovat jak *f*, tak ale i *p* nebo *þ* ve fundujícím slovese (obecně k tomu sr. Braune 1981: 49). To ovšem neznamená, že odvození od předpokládaného slovesa **grefan* není možná, nýbrž pouze, že není nutná. Kromě toho je zde již naznačená okolnost, že gót. *gagrefts* by bylo jedinou stopou germ. **grēfan*: žádné takové

⁵⁶ Sr. dvě už sthn. glosy: *krauiō odo sculdheizzo* a *grauo sculdheizzo* (v. AhdWb: IV, 400).

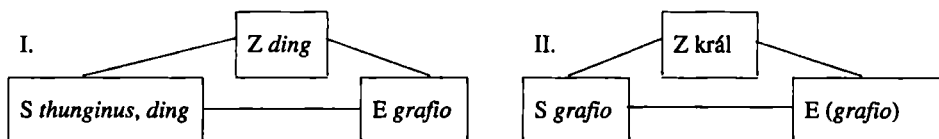
sloveso a rovněž žádné jeho deriváty nejsou v germ. jazycích doloženy, stejně jako neexistují žádné spolehlivé mimogerm. paralely. V této souvislosti však musí být připomenuto, že tato skutečnost existenci takového slovesa nevylučuje (od nějakého slovesa muselo být *gagrefts* odvozeno!), nýbrž jen snad poněkud snižuje pravděpodobnost, že existoval také jeho protějšek mimo gótsčinu.

Jestliže popsané spojení sthn. *grāv(i)o* a gót. *gagrefts* přijmeme a uvážíme dokladovou situaci našeho slova, mohou z toho být činěny dva zdánlivě rozporné závěry: **grāff(i)ō* by mělo být staré, protože jeho fundující sloveso není ve západogerm. jazycích doloženo ani stopově; zároveň ale zřejmě představuje pevninskou západogerm., a to snad teprve po odchodu Anglosasů vzniklou inovací, protože není doloženo ve stangl. Toto jisté „časové napětí“ lze ovšem zmenšit jinou interpretací zmíněných dat: neexistenci slovesa **grāfan* se jednoduše nebude přisuzovat časově určující závažnost a ve stangl. naše slovo nechybí proto, že by před odchodem Anglosasů do Británie nebylo ještě existovalo, nýbrž proto, že tehdy bylo jen v jazyce Franků (nebo i jiných západogerm. kmenů), ale nikoli Anglosasů, nebo proto, že je Anglosasové prostě ztratili.

thunginus

Slovo *thunginus* je doloženo v Lex Salica. O jeho významu byla řeč již výše, v souvislosti s výrazem *grafio*: *thunginus* podle Lex Salica předsedá *dingu*, který má soudní pravomoc. Výše byla rovněž zmíněna domněnka, že instituce označovaná tímto výrazem má kořeny zřejmě v době před vznikem království nového typu, kdy král ještě nebyl ústřední postavou společnosti, tzn. osobou, od níž se odvíjely všechny další sociální vztahy, a že *grafio* byla snad králem vytvořená konkurenční instituce k *thunginovi* (tzn. královský soudce). Stav v Lex Salica, kde *grafio* ztělesňuje exekutivní a *thunginus* soudní moc (a *grafio* stojí pod *thunginem*), snad představuje odraz dočasného kompromisu mezi starým a novým organizačním modelem společnosti. Velmi brzy však byl *thunginus* ve svých funkcích nahrazen *grafiem*, snad už v pol. 6. stol., neboť v mladších právních památkách už *grafio* vykonává funkce, které v Lex Salica ještě náležely *thunginovi*, a výraz *thunginus* zde již vůbec není doložen. (Sr. Erlert-Kaufmann 1971–98: I, 1777, V, 213–216, Wenskus 1964: 221–223, Niermeyer 1976: 1048, Du Cange 1954: VIII, 208.) O tom, že (západogerm.) výraz **þungin*, odpovídající latinizovanému *thunginus*, snad byl rozšířen i jinde než na jazykovém území sálských Franků, mohou svědčit sthn. toponyma jako *Tuncinas-heim* (v. Krahe–Meid 1969: 110).

Thunginus tedy má svoji moc od *dingu*, *grafio* od krále. Schematicky lze vztah mezi zákonodárnou (Z), soudní (S) a exekutivní (E) mocí v modelu daném Lex Salica a v modelu pozdějším naznačit následovně:

Vezmeme-li v úvahu význam výrazu *thunginus*, tedy ‚předsedající *dingu*‘, pak lze za nejpravděpodobnější etymologii považovat tu, která zde vidí též sufix, jaký je v **peuđanaz*, **đruhtinaz* a *kindins* (Kluge 1926: 11, Krahe–Meid 1969: 110, Schmidt–Wiegand 1972: 224; k sufixu sr. **peuđanaz**): *thunginus* < **pung-ina-z*, kde derivačním základem je redukovaný stupeň kmene obsaženého v **pengaz* > sthn. *ding* ‚soud, den soudu, místo soudu, shromáždění lidu, (církvní) obec, jednání, věc‘, stsas. *thing* ‚soud, shromáždění, věc‘, stfrís. *thing* ‚soud, věc, předmět, případ, žaloba‘, stangl. *ping* ‚věc, (soudní) shromáždění, soud‘, stsev. *ping* ‚(zákonodárné) shromáždění‘, pl. i ‚věci‘; langobardské *thinx* ‚lidové (soudní) shromáždění‘ má málo jasné *s* (v. EWA: II, 649–653, RGA: V, 443–465). Výchozí význam výrazu *thunginus*, daný takovou slovo-tvornou formou, pak je ‚ten, kdo ztělesňuje / reprezentuje **pengaz*‘.

Tento výklad má dvojí potíže:

a) Zmíněný sufix přistupuje k celému kmeni fundujícího substantiva, tedy včetně kmenotvorného formantu (**peuđa-naz* od **peuđo*, **đruhti-naz* od **đruhti-*, *kindins* < **kendi-naz* od **kendi-*; tak i v lat.: *tribū-nus* od *tribus* ad.; v. ***peuđanaz**). U derivátu od **pengaz* bychom tedy čekali **penga-naz* nebo **punga-naz*, nikoli **pungi-naz*.

b) Problematický je rovněž redukovaný stupeň kořene, který u žádných jiných derivátů s tímto sufixem není. Krahe–Meid (1969: 110) sice, uvádějice sthn. *Thunges-dorf*, dn. *Dungas-thorpe* (toponyma), naznačují, že by vedle **pengaz* s plným stupněm mohlo existovat i **pungaz* se stupněm redukovaným, avšak i kdybychom to připustili, nebylo by jasné, proč bylo *thunginus* odvozeno právě od podoby s redukovaným stupněm a nikoli třeba naopak.

Druhá obtíž vedla některé badatele k hledání jiných výkladů.

Karg-Gasterstädt (1950) spojila *thunginus* se sthn. silným slovesem *thwingan* ‚zwingen, nutit, svazovat apod.‘, které má i speciálnější terminologické významy jako ‚žalovat, vést soudní spor‘ (w mohlo před *u* redukovaného stupně mizet; ke slovesu v. AhdWb: II, 813–818). S jejím výkladem souhlasí EWA (II, 651). Naopak Wenskus (1964: 223) namítal, že předpokládaná *thunginova* „gerichtliche Zwangsgewalt“ není nikde doložena. Kromě toho zde není jasná předpokládaná funkce sufixu.

Kögel (1892: 514) spojil *thunginus* se stsas. ptc. prét. *githungan* ‚vynikající, výborný‘ od stsas. *thīhan* ‚prospívat, růst‘ a stangl. *gebungen* ‚převyšující, vynikající, vážený‘ od stangl. *pingan* ‚růst, převyšovat, stávat se vynikajícím‘ a přisoudil mu původní participiální význam ‚(muž) převyšující ve své vážnosti ostatní‘ (sr. i stsas. *ērthungan gomo* ‚vynikající ve své cti či důstojnosti‘ o sv. Petrovi, v. Sehrt 1966: 108). Je-li tedy *thunginus* od původu ptc., pak ovšem není

jasné *i* v druhé slabice, ledaže by šlo o latinizaci (podle nomin na *-inus*, nebo *-inus*?).

hēriro, hēristo, furisto

Něm. *Herr* má svého předchůdce ve sthn. *hērro*. Sthn. subst. *hērro* má následující významy: ‚významný, něčím nad ostatní vynikající člověk, vysoce postavený člověk‘ ‚pán jako někdo ovládající někoho nebo něco: někdo, kdo má moc nad lidmi, kteří mu mají sloužit nebo plnit jeho vůli (v úzkém osobním okruhu daném personálními vazbami – dominus, nebo v širším okruhu daném sociálními vztahy – dominus, princeps); vlastník, uživatel, správce‘ (užívá se také o Bohu jako pánu světa a lidí). Výraz *hērro* je protějškem delšího *hēriro* (*hērōro*) bez synkopovaného vokálu druhé slabiky. Sthn. *hēriro* funguje jednak jako adjektivum s významem ‚mající převahu svým významem a vlivem: větší, významnější, výše postavený‘ ‚převyšující svou cenou a svým významem: cennější, hodnotnější‘, jednak také jako substantivum náležející do stejného významového okruhu jako *hērro*, ale sémanticky ne tak široké jako toto: ‚pán, představený (také o představených klášterních společenstvích); pán jako někdo, kdo má moc nad lidmi, kteří mu mají sloužit nebo plnit jeho vůli (zejm. v úzkém osobním okruhu daném personálními vazbami – dominus)‘ (V. AhdWb: IV, 984–986, 1001–1008, Ehrismann 1905–06: 173–188.).

Co se týče jeho formy, je *hēriro* komparativ k adjektivu *hēr* ‚vynikající svým významem nebo vlivem: velký, významný, vznešený; významný svou silou nebo působením: velkolepý, mocný, dalekosáhlý; posvátný‘ (k adj. sr. AhdWb: IV, 957). Jeho uplatnění ve funkci sociálního termínu, tedy výrazu označujícího sociální vztahy, se přičítá vlivu lat. (rom.) *senior* (v. Ehrismann 1905–06: 190, Götze–Mitzka 1939–57: III, 418–420, Mitzka 1963: 305, Schmidt–Wiegand 1974: 528, Pfeifer 1989: II, 681n).

Latinského výrazu *senior*, od původu komparativu k *senex* ‚starý‘, se už od císařské doby začalo užívat jako úctu vyjadřujícího atributu vysoce postavených osob. S vytvářením feudální struktury společnosti, založené na personálních vztazích, se *senior* postupně stává označením pro patrona ve vztahu k vazalovi a později funguje i mimo tento vztah jako uctivé oslovení – aluze na takový vztah, resp. postavení s ním spojené. Z lid. lat. *senior* pak jsou stfr. *seignor*, fr. *seigneur*, špan. *señor*, port. *senhor*, it. *signore*, vyjadřující jak vertikální rozměr pojmu, tedy postavení pána v poměru k vazalovi, tak rozměr horizontální, tedy postavení vyššího šlechtice. (V. Niermeyer 1976: 956–958, Du Cange 1954: VII, 421–423, Meyer–Lübke 1923, 1935: 645, Richter 1929, Corominas 1954–57: IV, 193n.)

Věcně je zmíněný vliv lat. (rom.) slova představitelný (otázkou by bylo, zda u něm. výrazu lze počítat spíše s lat., nebo rom. vlivem, tj. s cestou „písemnou“, nebo „ústní“). Určitý problém představuje skutečnost, že význam ‚starý‘ byl u sthn. *hēr* zjevně archaický: AhdWb (IV, 957, 985) pro něj uvádí

pouze dva doklady z Hildebrandslied (9. stol.), jinak zcela dominuje význam ‚vynikající, vznešený, významný‘.

V každém případě *hērro* už od samého počátku historické doby zatlačuje starší výrazy *frō* a *truhtīn*.⁵⁷ Schirokauer (1946: 55) z této zjevné dominance nového výrazu činí podstatné historické závěry:

„Man wird zu dem Schluß gedrängt, daß im 6., 7. Jahrhundert der Begriff des weltlichen Herrentums sich mit verändertem Inhalt füllte und zwischen altem Wort und neuem Sinn eine Kluft auftrat, tief genug, um die Weiterverwendung des alten Wortes zu verhindern.“

V konkurenci těchto slov se odráží zásadní přeměna struktury společnosti, jejímž výsledkem byl feudální stát založený na lenních vztazích. (Sr. Ehrismann 1905–06: 190n.)

Sthn. *hērro* má svůj protějšek ve stsas. *hērro* tv. (sr. Heliand 1209: *drohtin*, *himilisc hērro* ‚Pán, nebeský pán‘ o Kristovi: *drohtin* je zde značkové, neprůhledné pojmenování, jehož lexikální význam už neodpovídá významu slovo-tvornému, zatímco *hērro* jako Kristův atribut je popisné). Ze stsas. je stsev. *herra* (doložené od 13. stol.; isl. *herra*, nor., dán., šv. *herre*) a podle všeho také okrajové stangl. *hearra* (v. Bosworth–Toller 1898: 523, Ehrismann 1905–06: 201).

Sociální postavení označované výrazem *hērro* je primárně definováno vztahem dominance (nadřazenosti) vůči osobě či věci, tedy vertikálně. Vedle něho se v kontinentálně-germ. prostředí v přibližně stejné době objevují dva výrazy vztahující se v podstatě na též okruh osob, ale definující jejich postavení jinak, totiž horizontálně, jejich příslušností k určitému kolektivu, který se podílí na moci. (Sr. Ehrismann 1905–06: 173–188.) Příznačné je, že tyto výrazy jsou svou slovo-tvornou strukturou superlativy, zatímco *hērro* je komparativ: komparativ se totiž zakládá na srovnávání dvou entit, zatímco superlativ spočívá ve srovnávání jedné entity se všemi ostatními náležejícími do téže kategorie. Jsou to *hērīsto* (*hērōsto*) a *furīsto*. Z počátku si tyto dva výrazy konkurují, pak ale převáží druhý z nich:

hērīsto, *hērōsto* (superlativ k *hēr*) adj. ‚převyšující ostatní svým významem nebo svými schopnostmi: nejvyšší, nejlepší, nejvýznamnější, archi-, summus, princeps‘ ‚převyšující vše ostatní svou cenou nebo významem (zejm. o duchovních stacích): nejcennější, nejdražší, nejvyšší‘, subst. obecně jako označení vynikajícího člověka ‚nejvyšší, největší‘, jako označení jednotlivých vysoc postavených osob: veřejně ‚vládce‘ ‚držitel vysokého světského nebo duchovního úřadu, hodnostář, představený‘, v pl. ‚představitel, vůdcové určitého

⁵⁷ Sthn. *frō* je již zcela na okraji: je doloženo jen ve spojení *frō mīn* jako oslovení ‚(můj) pane‘ a jako gen. pl. *frōno* s významem ‚panovnícký, královský, veřejný, státní, publicus‘ (v právním kontextu), ‚Páně, Boží, posvátný, svatý‘ (v náboženském kontextu) (v. výše **fraujan*-). Podle Schmidt-Wiegand (1974: 529n) spočívá rozdíl mezi oslovením sthn. *truhtīn* a *hērro* v tom, že první výraz předpokládá poměr důvěry, osobního vztahu mezi mluvčím a osloveným, zatímco druhý nikoli: takový úzus je u Tatiana a v tendenci i jinde (stfhn. *trochtīn* značí jen Boha).

širšího sociálního útvaru 'starší (v klášterním společenství)' (v. AhdWb: IV, 988–992); sr. i stsas. *hērost* 'princeps, pán' (o Herodovi, Pilátovi) (v. Sehr 1966: 250);

sthn. *furisto* adj. 'první, nejpřednější v určitém pořadí, stojící na prvním místě', 'první podle své ceny, hodnoty, vážnosti, svého významu: nejcennější, nejdražší, nejvznešenější, nejvýznamnější, nejlepší (věci), mající vysokou hodnotu, míru, stupeň (abstrakta), podle své hodnoty první, nejlepší, vynikající, nejvyšší (osoby)', subst. 'stojící v čele, jdoucí zcela vpředu', 'stojící v čele podle věku a moudrosti, hodnoty a stavu, důstojnosti, významu, ctnosti: mocný, významný člověk, vládce, pán' (proceres, primates, principes, seniores), spec. 'místodržící, představený synagogy, farisej' (i o prorocích a apoštolích) (v. AhdWb: III, 1397–1402).

Jak ukázal Schröder (1924: 11), u Otrfida (2. pol. 9. stol.) je *furisto* ještě první, nejvznešenější v jakémkoli ohledu a v různých oblastech života, o politickém omezení ještě není řeč – *furisto* znamená obecně 'nejpřednější'. V jeho sémantické struktuře tedy stále dominuje význam daný jeho slovo tvornou formou: *furisto* je totiž adjektivum tvořené superlativním sufixem *-isto*, ovšem nikoli od adjektiva, nýbrž od adverbia *fora* 'vpředu' nebo *furi* 'dopředu'; řadí se tak mezi určitý počet forem s komparativními a superlativními sufixy, které nejsou odvozeny od adjektiv, nýbrž od adverbii nebo předložek (v. Braune 1987: 227, § 266).

V 1. čtvrtině 12. stol., zároveň se zmizením *hēristo*, se v politické sféře vytváří nový pojem, který bylo potřeba precizně vyjádřit, totiž pojem Reichfürst (mezi říšská knížata patřili vévodové, hrabata, biskupové). Bylo pro něj užito právě výrazu *furisto*. Od Wolframa von Eschenbach (poč. 13. stol.) už hrabě (*grāve*) nebývá automaticky řazen mezi knížata (*vürsten*), od druhého desetiletí 13. stol. se sthn. *vürsten* rovnají *lanthērren*. V zásadě takový význam, s určitými dalšími modifikacemi, má pak i něm. *Fürst* stejně jako niz. *vorst*. (V. Schröder 1924: 10–29, Kahl 1960: 161n, Wolfram 1967: 136nn, Erler-Kaufmann 1971–98: I, 1337–1351.)⁵⁸

Pro zmíněný vývoj konkurence mezi sthn. *hēristo* a *furisto* byly dány strukturální předpoklady (sr. Ehrismann 1905–06: 193, Schröder 1924: 10–12). Zatímco *hēristo* je jak ve formálním, tak v sémantickém spojení se svým fundujícím adjektivem *hēr* a nepřímí i s komparativním *hēriro*, a nelze je tedy dostatečně dobře funkčně specializovat ani formálně plně substantivizovat, jsou obdobné vazby u *furisto* daleko slabší: fundujícím výrazem není adjektivum, nýbrž adverbium (*fora* nebo *furi*), komparativní *furiro* 'větší, cennější, významnější, lepší' brzy mizí (v. AhdWb: III, 1394n); adjektivum *furisto* je tak v izolovaném postavení, což vytváří obzvláště vhodné podmínky k substantivizaci (co do formální stránky) a k terminologizaci (co do stránky sémantické).

Pokud se ještě jednou vrátíme k slovo tvorné formě sthn. *furisto*, je poučné srovnání s pragerm. **frau-(j)an-* (> gót. *frauja*, κούριος, δεσπότης', sthn. *frō*,

⁵⁸ Seznam říšských knížat v letech 1521, 1755 a 1792 uvádí Grundmann (1970: 769–784).

stsas. *frōio, frāho, frōho*, stangl. *fréa* ‚pán, Pán‘; v. ***frau(jan-)**. Nacházíme zde totiž jak obdobnou slovtvornou formu, tak obdobný význam u korespondujících výrazů v příbuzných jazycích (v příp. sthn. slova na germ. úrovni, v případě pragerm. formy na úrovni ie.). Pragerm. ***frau-(j)an-** zjevně patří k ie. kořeni ***per-**, od něhož se odvozují různé výrazy, které spojuje sémantický rys směřování dopředu či ven (viz Pokorný 1959: I, 810–818) – výchozí proto-germ. podobu lze rekonstruovat jako ***pr-ou-ǰo-**; korespondujícím rozšířením, ale s jinou podobou kmene je zjevně utvořeno stsl. *prъvъ* ‚první, přední‘, alb. *parë* ‚první‘, toch A *pärwat* ‚prvorozený‘, B *parwe* ‚nejprve‘, stind. *pūrva-* ‚přední, předchozí, dřívější‘, av. *pa^hrva-*, stpers. *paruva-* ‚přední‘ (< ***p_h-u-**), stind. *pūrvyá-* ‚dřívější, předchozí‘, av. *pa^hruvya-*, stpers. *paruviya-* ‚první‘ (< ***p_h-u-ǰo-**). Rovněž sthn. *furisto* je – jak bylo řečeno výše – derivát výrazu s významem ‚vpředu, dopředu‘ a také ono má korespondující výrazy v příbuzných jazycích, tvořené korespondujícím formantem a mající obecný význam ‚první‘, sr. stangl. *fyrsta*, stsev. *fyrstr* ‚první‘. Schematicky:

<i>furi</i>	*per-	slovtvorný základ
<i>-ist-</i>	*-ǰ-	formant
sthn. <i>furisto</i>	pragerm. *frau-(j)an-	sociální termín
stangl. <i>fyrsta</i> , stsev. <i>fyrstr</i>	stsl. <i>prъvъ</i> , alb. <i>parë</i> etc.	obecný význam
GERM.	IE.	

C. *gesīþ*; *ealdorman*; *gerēfa*; *hlāford*, *hlāfdige*: Anglosasové

gesīþ

Výraz *gesīþ* je poprvé doložen na přelomu 7. a 8. století v zákonech západosaského krále Ineho. Odlišuje zde urozeného člověka od obyčejného svobodného; odpovídajícím výrazem v terminologii jutského Kentu byl výraz *eorl* (v. ***erlaz**). Vedle speciálního významu sociálního termínu má *gesīþ* i obecný význam ‚průvodce, společník‘, zejm. ‚průvodce někoho mocného, člen panovníkovy družiny apod.‘. Od tohoto významu se vlastně odvíjí i význam terminologický: postavení nositele tohoto titulu bylo většinou dáno právě jeho úzkým vztahem k panovníkovi. (Sr. Bosworth–Toller 1898, Toller 1921 s.vv., RGA: II, 240n, XI, 553–557.)

Stangl. *gesīþ* (< ***ga-senþ-a-**) lze jak po formální, tak i po sémantické stránce spojit s výrazy v jiných germ. jazycích:

stsas. *gisīð* ‚průvodce, služebník‘ (většinou o Kristových úřednících; také *Kristes gisīð* o Janu Křtiteli), sthn. *gisind* ‚průvodce‘, stfrís. *sīth* ‚společník, druh‘ ‚přisedící (u soudu)‘ (< pragerm. ***ga-senþ-a-**); sthn. *gesindo* ‚společník, průvodce, sluha‘ (střhn. *gesinde* tv.), gót. *gasiñþam* dat pl. ‚συνέκδημος‘, stsev. *sinni* ‚průvodce‘ (< ***ga-senþ-an/ian-**); kol. stsas. *gesīði*

,družina, služebnictvo', sthn. *gisindi* ,družina, služebnictvo' (něm. *Gesinde*), stsev. *sinni* n. ,doprovod' (< **ga-senþ-ja-*).

Pragerm. **ga-senþ-a-* a **ga-senþ-an/Jan-* je možno interpretovat jako nomen agentis od **gasenþ-* ,směřovat, jít stejnou cestou', derivátu od **senþ-* ,směřovat, jít' – takové sloveso lze rekonstruovat na základě kauzativa **sandjón* ,vysílat, posílat' (> stangl. *senden*, stsas. *sendian*, stfrís. *senda*, sthn. *senten*, stsev. *senda*, gót. *sandjan* tv.) a **senþ-na-* ,směřovat svoje myšlenky, snahu etc.' (> stangl. *sinnan* ,snažit se, dbát, starat se', sthn. *sinnan* ,žádat, toužit', stfdn. *sinnen* ,myslet, domnívat se', ,žádat, toužit').⁵⁹ Ke slovo tvornému typu *ga-* + *-al-(j)an-* v. Guchman (1963: 70–73). Jde zde tedy zjevně o obdobnou slovo tvornou formu jako u lat. *comes*, gen. *comitis* < **com-e-t-*: *com-* ,s, spolu' ~ germ. **ga-* (sr. Lehmann 1986: 133 s liter.), *e-* ,jít' (*eō*, *īre*) ~ germ. **senþ-*. Dva výrazy, které měly obdobné výchozí strukturální podmínky, dané jejich obdobnou slovo tvornou formou, tedy měly zjevně rozdílnou lexikální historii: zatímco stangl. *gesīþ*, které se sice – na rozdíl od svých germ. příbuzných – rovněž stalo sociálním termínem (a to s významem obdobným významu lat. výrazu), bylo posléze nahrazeno výrazem *eorl* a zaniklo, lat. *comes* dalo vzniknout románským pojmenováním úřadu ,hraběte" (v různých jeho postupných modifikacích), totiž stfr. *cuens*, fr. *comte*, it. *conte*, špan. port. *conde* (k vývoji pojmu sr. RGA: V, 63–68).

Některé (Seebold 1989: 263, Pfeifer 1989: I, 557) ovšem v **ga-senþ-al(j)an-* vidí prefixální derivát od **senþa-* ,Reise, cesta' (> stangl. *sīþ* ,cesta, cestování', stsas. *sīð* ,cesta, osud', sthn. *sind* ,cesta, směr'), tedy ,ten, kdo má společnou cestu' (sr. gót. *gahlaiba* ,συνστρατιώτης, συμμαθητής' od *hlaifs* ,chléb, potravina', *garazna* ,soused' od *razn* ,dům').

ealdorman

Stangl. výraz *ealdorman* označoval vykonavatele zřejmě nejdůležitějšího světského úřadu v anglosaské Anglii: v nejstarších dobách se tak nazýval člověk podřízený pouze králi (mohl být i z královského rodu) a mající autoritu nad jistou skupinou lidí nebo jistým teritoriem. Jeho role se posiluje v 9. stol. v souvislosti s dánskými nájezdy: je dosvědčeno, že svolával vojenskou hotovost svého okrsku a velel jí. Od konce 9. stol. je dosvědčena i jeho soudcovská funkce: předsedal dvakrát do roka soudnímu shromáždění a jeho úkolem bylo nalézání práva a vůbec prosazování královského práva. Působil také jako smírčí soudce a byl zodpovědný za vazbu zlodějů. Měl zřejmě také jistý podíl na pokutách vybraných v jeho okrsku. Jeho úřad sice nebyl dědičný, ale v praxi se často dědil v určitých rodech (zejména od 10. stol.). Od 10. stol. se stává obvyklým, že *ealdorman* disponuje pravomocí nad více okrsky. To pak mj. umožnilo i vzestup původně jemu podřízeného úřadu nazývaného *gerēfa*

⁵⁹ K výrazům v jiných ie. jazycích, které lze odvodit ze společného ie. slovesného kořene **sent-* ,směřovat, jít' v. Rix (2001: 533).

a vznik instituce „sheriffů“ (*scīrgerēfa*). Za Knuta Velikého (1016–1035) byl úřad *ealdormana* nahrazen úřadem *eorla*, jemuž byl *ealdorman* napříště podřízen. Postupně pak (zejména po normanském záboru Anglie) funkce *ealdormana* mizí, až zcela zanikla s výjimkou měst, kde se tak nazýval vykonavatel jistého soudcovského úřadu (angl. *alderman*). V lat. listinách odpovídá stangl. výrazu ve starší době *comes*, *minister*; v západosaských listinách 8. stol. *prefectus*; v 10. stol. i *dux*. Po celou dobu má ovšem stangl. *ealdorman* i obecný význam ‚urozený, mocný člověk, princeps, procer, optimus‘ apod., zejména je-li řeč o neangl. reáliích. *Ealdorman* je tedy obecně ‚představený‘; odtud pak může být názvem buď královského úředníka (v této funkci byl nakonec nahrazen výrazem *eorl*), nebo úředníka městského (tato funkce přetrvávala až do nové doby). (V. LM: III, 1501n, RGA: VI, 321n, Bosworth–Toller 1898, Toller 1921 s.vv., OED: I, 303.)

Chceme-li stangl. *earldorman* vyložit z hlediska slovo­tvorby, resp. etymologie, je nutno se nejdříve zabývat stangl. *ealdor*. Tento výraz má následující významy (sr. Bosworth–Toller 1898, Toller 1929 s.vv.):

1. ‚parens, pater, pater familias‘
2. ‚princeps, dominus, někdo, kdo zaujímá nadřazenou pozici, kdo má autoritu nad jinými‘

(v Beowulfovi je synonymem pro *cyning*, *þéoden* a jiné výrazy označující osoby královského rodu; *þæs folces ealdoran seniores populi*, *hundredes ealdor centurio* Mt 8, 5, *cwæþ se Hwēlend to ðæs temples ealdrum dixit Iesus ad magistratus templi* Lk 22, 52, *heofna ealdor* ‚vládce nebes‘);

v kompozitech ‚přední, nejvyšší‘ (*ealdorapostol* sv. Petr, *ealdorbiscop* u Ælfreda Velikého papež, *ealdorburg* ‚metropole, královské město‘ ad.);

sr. i *ealdordōm* ‚autorita‘, *ealdorscype* ‚primát‘

(střangl. *alder*, *ælder* ‚vůdce, vládce, starší apod.‘; sr. MED s.v.).

K rozdílu mezi *ealdor* a *ealdorman* sr. OED (I, 303): „The *aldor* (or *ealdor*) was thus a natural rank, the *alderman* its political equivalent. But the distinction necessarily faded away; the Northumbrian and Mercian Gospel glosses constantly have *aldorman* for the WSax. *ealdor*, and in WSax. itself *ealdorman* differed from *ealdor* solely in its more restricted and technical use.“⁶⁰

Co do formy se stangl. *ealdor* shoduje se stangl. n. *ealdor* ‚život‘, ‚stáří, věk‘, které má své příbuzné v jiných germ. jazycích: stsas. *aldor* n., sthn. *altar* n. (něm. *Alter*), stsev. *aldr* m. ‚stáří, věk‘, ‚doba‘. Na základě těchto výrazů lze rekonstruovat pragerm. **alðra-* < předgerm. **al-tró-*, které lze vyložit jako nomen actionis odvozené sufixem *-tro-* (v germ. nikoli ojedinelým, sr. Kluge 1926: 73n, Krahe–Meid 1969: 181n) od základu **al-* ‚růst, vychovávat‘ (> gót. nom. sg. ptc. prez. m. *alands* ‚ἐντροφόμενος, rostoucí‘, stisl. *ala*, stangl. *alan* ‚živit, chovat, pěstovat‘; lat. *alō* ‚živím, chovám, vychovávám‘; stir. *alim* ‚živím, vychovávám‘), tedy ‚růst‘ → ‚stárnutí, věk etc.‘ (sr. i stir. *altar* ‚výcho-

⁶⁰ Poznámka grafická: podoby s *ea-* jsou stangl. formy normalizované na základě západosaského a kentského úzu, v jiných anglosaských oblastech převažuje *a-*.

va'). Od téhož základu je zjevně odvozeno i stangl. *eald*, stfrís. *ald*, stsas. *old*, sthn. *alt* ‚starý‘ < pragerm. **alpa-* < předgerm. **álto-*, od původu zjevně participiální útvar (sr. lat. *altus* ‚vysoký‘, stir. *alt* n. ‚výška, břeh‘).

Nyní vyvstává otázka po poměru stangl. m. *ealdor* a n. *ealdor*.

Stangl. m. *ealdor* mohlo vzniknout personifikací deverbálního abstrakta *ealdor*: n. abstraktum vyjadřuje proces stárnutí (tzn. i dospívání a nabývání zkušeností!), m. konkrétním *ealdor* vyjadřuje nositele tohoto děje či přesněji nositele jeho výsledků (sr. i Brugmann 1906: 626n).

Kluge (1926: 17) viděl ve stangl. m. *ealdor* ie. sufix *-ter-*, jímž jsou v jiných ie. jazycích hojně tvořena nomina agentis (v germ. je pouze několik ojedinelých formací, v nichž lze spatřovat tento sufix, sr. Krahe–Meid 1969: 179). Vydeme-li ze zmíněného základu **al-* ‚růst, dávat růst, živit, vychovávat‘, lze za výchozí význam stangl. substantiva, resp. jeho pragerm. či spíše protogerm. předchůdce považovat ‚živitel, vychovatel‘; srovnatelné výrazy pak jsou v kelt. jazycích a v lat.: stir. *altru* ‚pěstoun, vychovatel‘, kym. *athraw*, *athro* ‚učitel‘, střkorn. *altrou* ‚vitricus, otčím‘, stbret. *altrou*, bret. *aotrou* ‚pán‘; lat. *altor* ‚živitel, pěstoun‘ (sr. Vendryes 1959: A-57, Fleuriot 1964: 59, EWA: I, 174, Pedersen 1909–13: II, 45). Je zde však obtíž chronologická: takové nomen agentis by muselo být staré, protože *-ter-* nomina agentis v germ. už netvoří; význam ‚živit‘ je ale zřejmě mladší.

Přijmeme-li první výklad, bylo by *ealdor* spíše výrazem vzniklým na stangl. půdě. Přijmeme-li výklad druhý, jednalo by se o archaismus dochovaný pouze ve stangl. V každém případě máme u *ealdor* zjevně co do činění s přechodem významu z roviny personální, rodinné a privátní do roviny sociální, politické a veřejné (podobný přechod lze pozorovat v bret., sr. výše).

Otázkou nyní je, jak vyložit stangl. *ealdorman*. Jsou dvě možnosti:

- a) jako kompozitum *ealdor* m. + *man* ‚muž‘
- b) jako kompozitum *ealdor* n. + *man* ‚muž‘.

Nelze najít žádné důvody, proč se jednoznačně rozhodnout pro jednu nebo druhou možnost. Existence stfrís. *aldermānn* ‚starší, představený‘ (Holthausen 1985: 2) a střdn. *oldermann* ‚představený určité korporace (zejm. obchodní nebo církevní)‘ (Lübben 1980: 254) při současné neexistenci protějšku stangl. m. *ealdor* ve stfrís. a střdn. snad činí pravděpodobnější možnost druhou. Možnost první je snad pochopitelnější co do sémantické interpretace takového kompozita, sr. OED (I, 303): *ealdorman* je „the man who occupied the position held in a earlier stage of society by the *aldor*, patriarch or chief of the clan“.

gerēfa

Stangl. výrazem *gerēfa* byl zpočátku označován každý správce (*praepositus*) na statcích (*villa*) mocného vlastníka a teprve později se stal královský *gerēfa* orgánem „státní“ správy. O tom kromě obecného užití tohoto slova v uměleckém stylu ve významu ‚*praepositus*, *praefectus* apod.‘ svědčí také kompozita jako *swangerēfa* ‚dohlížitel nad pasáky prasat‘ nebo *wardgerēfa* ‚ten, kdo do-

hlíží na stráž'. Jako královský úředník je *gerēfa* zpočátku podřízen *ealdormanovi* (oblastí jeho působnosti jsou zřejmě především královské finance – překládá snad lat. *villicus*). Postupně získává širší pravomoci, stává se pomocníkem *ealdormana* při výkonu jeho funkcí a také předsedá soudu (doloženo už na poč. 10. stol.). *Gerēfa* začíná konkurovat *ealdormanovi* a jeho úlohu ve správě jednotlivých okrsků přejímá poté, co *ealdorman* získává pravomoc nad více okrsky (to se stává obvyklým během 10. stol.). S tím je také spojen vznik instituce „sheriffů“ – *scirgerēfa*, kde první složka kompozita vymezuje oblast působnosti, tedy *scir* ‚shire‘. Existovali ovšem také *gerēfové* s pravomocemi nad užšími oblastmi: *burggerēfa* nad královským hradem, *portgerēfa* nad obchodním městem, *wicgerēfa* v Londýně a Winchestru ad. (V. RGA 1911–19: II, 159n, LM: VII, 540, OED: XIII, 458n, Bosworth–Toller 1898: 430, Toller 1921: 393.)

Stangl. *gerēfa* má své stangl. pokračování (*i)rēve* (k němu v. MED s.v.; v angl. jako historismus existuje *reeve*, v. OED s.v.).

Stangl. *gerēfa* předpokládá výchozí **ga-rof-jan-* (sr. Brunner 1965: 76). Jeho etymologická (slovotvorná) interpretace je však málo jistá.

Obvykle se stangl. *gerēfa* spojuje se stangl. *rōf* n. ‚řada, počet‘, stsev. *-rōf* ‚řada‘ v kompozitech jako *stafrōf* n. ‚abeceda‘ (sr. stangl. *stafrōf* tv., *staf* ‚písmeno‘), *tregrōf* ‚řada neštěstí‘ ad., sthn. *ruoba* ‚počet, počítání, indictio, numerus, summa‘, *ruobōn* ‚počítat, cenit, censere‘⁶¹ (v. Grein 1912: 549, Holthausen 1948: 231, 1963: 262, Skeat 1961: 506, Onions 1966: 749): stangl. *gerēfa* < **ga-rof-jan-* by pak bylo možno interpretovat jako nomen agentis od slovesa **garofan*, prefigovaného protějšku desubstantivního slovesa **rofan* ‚počítat‘, odvozeného od subst. **rof-* (vedle něho je f. subst. **robō* > sthn. *ruoba*, od něhož je odvozeno *ruobōn*), nebo také jako desubstantivum od **garof-* ‚počet‘. Výchozí význam formy **ga-rof-jan-* by tedy byl ‚ten, kdo počítá, registruje (majetek, vojáky etc.)‘. To by se shodovalo s tím, že *gerēfa* byl zřejmě nejdříve správcem nemovitých majetků.

Jiný výklad předložil Loewe (1918). Vycházejí ze záměru neoddělovat stangl. *gerēfa* od sthn. *grāv(i)o*, francko-lat. *grafio* etc. (v. k těmto slovům **grāf(i)ō*), spojil všechny tyto výrazy s gót. *gagrefis* ‚δόγμα‘: gót. *gagrefis* je nomen actionis od **gagrefan* ‚rozhodnout, přikázat, nařít‘, sthn. *grāv(i)o* je nomen agentis od **grāfan* < **grēfan* ‚rozhodovat, nařizovat, přikazovat‘; protoangl. **garōffan-* vzniklo disimilačním zánikem druhého *g* z **gagrōffan-*, nomina agentis od **gagrāfan*. Loeweho výklad má dvojí obtíž: autor neuvádí žádné další germ. příklady pro takový disimilační zánik (jeho avestská paralela nám nepomůže...) a také nevysvětluje *o*-ový stupeň ablautu ve stangl. slově.

Nověji obhájí spojení stangl. a sthn. slova Tiefenbach (RGA: XII, 531): stangl. *ge-* vysvětluje hyperkorekcí původního *gr-*, kterou „eine scheinbare Synkope rückgängig gemacht (...) werden sollte“; *ō* v kořeni považuje za ab-

⁶¹ Ke sthn. slovům v. Köbler (1993: 904).

lautovou podobu reduplikujícího a ablautujícího slovesa **grēfan*. Necháme-li stranou domněnku o tom, že **grēfan* patřilo do třídy reduplikujících a ablautujících sloves, kterou nelze ani vyvrátit ani potvrdit, zdá se, že předpoklad hyperkorekce počátečního *gr-* není bez problémů – čekali bychom zde větší kolísání: jediným dokladem na domnělou původní formu je northumberské *græfa*, doložené jen ojediněle (sr. Bosworth–Toller 1898: 430, OED: VI, 836 s.v. *grieve*).

Jak je vidět, i kdyby byl názor Loeweho nebo Tiefenbachův správný, jednalo by se v případě stangl. *gerēfa* a sthn. *grāv(i)o* o dva geneticky různé výrazy, tj. slova, která nepocházejí ze společné praformy, nybrž byla utvořena nezávisle na sobě. Zdá se, že to koneckonců potvrzuje i jejich historická sémantika: *gerēfa* v nejstarších dokladech neoznačuje exekutivně-soudní, tedy právní funkci jako *grāv(i)o*, nýbrž spíše jistého hospodářského úředníka na privátní nebo „veřejné“, tj. královské, majtkové držbě.

hlāford, hlāfdige

Tyto dva stangl. výrazy jsou předchůdci novoangl. *lord* a *lady*. Zakladním rysem sémantiky stangl. *hlāford* je dominance vůči jině osobě: označuje pána svobodných nebo nesvobodných lidí, kteří pro něj pracují, mužskou hlavu (širší) domácnosti (*pater familias*) – v neangl. prostředí může mít i význam ‚manžel‘; na politické úrovni označuje také panovníka nějaké země (jako pána svých poddaných) nebo správce provincie či města; v lenním systému je *hlāford* pánem ve svém postavení vůči svému vazalovi-leníkovi (v. Bosworth–Toller 1898, Toller 1921 s.vv.). Střangl. *laferd*, *laverd*, (*h*)*loverd*, *l(h)ord* etc. si v zásadě ponechává všechny významy stangl. výrazu, jen více zdůrazňuje sociálně-politické fungování slova: výraz se stává zejména označením feudálního pána, šlechtice jako držitele jistých majetků a s tím spojeného postavení ve struktuře společnosti; rys vertikální dominance se přesouvá spíše do náboženské sféry, kde je výraz označením Boha (sr. MED s.v. *lōrd*). Tyto tendence pak dále prohloubil vývoj novoanglický: k sémantice angl. *lord* sr. OED (s.v.).

Obdobnou historii má i femininní protějšek tohoto slova. Stangl. *hlāfdige* označuje paní „domu“ (*mater familias*) vůči služebnictvu nebo otrokům a také feudální paní, manželku lenního pána; tento titul náležel často i manželkám západosaských králů a užíval se rovněž o P. Marii a o představených klášterů. Obdobně funguje střangl. *lafdi*, *lefdi*, *lavdi* etc.; stejně jako u jejího mužského protějšku ovšem nabývá největší důležitosti význam ‚mocná, vysoce postavená etc.‘ šlechtična‘ (sr. MED s.v.). K sémantice angl. *lady* v. OED (s.v.).

Stangl. *hlāford* je kompozitum: první část tvoří subst. *hlāf* ‚chléb‘, druhou subst. *weard* ‚ochránce, stráž‘ (k formě druhé části kompozita v. Brunner 1965: 29, 143). Stangl. *hlāf* (> angl. *loaf*) má odpovídající výrazy v jiných germ. jazycích: sthn. *leib* ‚chléb‘ (něm. *Laib*), stfrís. *hlēf* ‚chléb‘, stsev. *hleifr* ‚chléb, bochník‘, gót. *hlaifs* ‚ἄρτος, chléb‘. Pragerm. **hlaiða-*, které lze na jejich zá-

kladě rekonstruovat, zřejmě původně označovalo chléb nekvašený proti chlebu kvašenému, tedy něčemu speciálnímu a snad i pozdějšímu, označovanému výrazem **brauða*- (> stangl. *bréad* ‚sousto, chléb‘, stfrís. *brād* ‚chléb‘, stsas. *brōd*, sthn. *brōt* ‚chléb, potrava‘, stsev. *brauð* ‚chléb‘), v. Lehmann (1986: 185). Slovo **hlaiða*- tedy snad před vznikem novějšího **brauða*- metaforicky označovalo i obecně potravu. Na základě této domněnky lze pak jednak vysvětlit, proč bylo v kompozitu *hlāford* užito výrazu *hlāf* a nikoli *bréad*, a také interpretovat sémantickou strukturu kompozita šířeji nejen jako ‚ochránce chleba‘, nýbrž také ‚ochránce potravy‘. Výchozí význam stangl. *hlāford*, daný slovotvornou formou, je tedy ‚ten, kdo chrání chléb / potravu‘, tzn. i ‚ten, kdo chléb / potravu / hmotné statky jejich ochranou zaručuje a poskytuje‘ (poskytuje, protože ochranou a střežením zaručuje).

Interpretace stangl. *hlāfdīge* je poněkud obtížnější: zatímco v první části je zjevně rovněž subst. *hlāf* (s *i*-ovou přehláskou vokálu *ā*, sr. Brunner 1965: 70, § 95, pozn. 1), druhé části kompozita ve stangl. žádný výraz neodpovídá. Obvyklý výklad (sr. Skeat 1961: 327, Vries 1962: 75) druhou část srovnává se stnor. *deigja* f. ‚služka, děvečka‘ (Cleasby–Vigfusson 1957: 98, Fritzner 1973: I, 240), stšv., šv. arch. *deja* ‚děvečka‘ (OSS s.v., Schlyter 1877: 118), střdán. *deje* ‚konkubína‘ (Kalkar 1976: I, 345, OrdDS: III, 558n); a dále se stangl. *dāh*, sthn. *teig*, stsev. *deig*, gót. *daigs* ‚těsto‘ a gót. *digandin* dat. sg. m. ptc. prez. ‚πλάσαντι‘, *kasa digana* nom. pl. n. ‚σκεύη ὀστράκινα‘. Lze pak rekonstruovat ablautující sloveso **dīgan* ‚hnětat, dělat z těsta‘ (> gót. *digandin*), subst. **daiga*- ‚těsto‘ (> gót. *daigs* etc.) a f. subst. **daig-jon*- (> stnor. *deigja* etc.), odvozené buď jako činitelské jméno od slovesa **dīgan*, nebo jako konatelské jméno od subst. **daiga*- (sr. i Seebold 1970: 151n). Protože *i* v druhé části stangl. *hlāfdīge* je dlouhé (sr. Sievers 1909, 1927), je druhá část tohoto kompozita, tj. *-dīge* (< **-dīg-jon*-), odvozena od *e*-ového stupně fundujícího slovesa **dīgan* (to by svědčilo o tom, že je to novotvar, protože staré agentní *n*-kmenové deriváty mají redukovaný stupeň, sr. Kluge 1926: 9, Krahe–Meid 1969: 93). V každém případě lze stangl. *hlāfdīge* vyložit jako kompozitní nomen agentis, v jehož první části je objektové substantivum: *hlāfdīge* je podle své slovotvorné formy ‚ta, která hněte těsto na chleba, která z těsta dělá chléb‘, tzn. ‚ta, které připravuje potravu‘.

Lze se domnívat, že oba výrazy vznikly a nejdříve se uplatňovaly v užším okruhu „domu“, odrážejíce vztah hlavy domu a jeho manželky k lidem jim sloužícím a na nich závislým (sr. i OED: IX, 25). Definice pojmu, na niž můžeme nepřímou usuzovat prostřednictvím slovotvorné motivace výrazu označujícího tento pojem, zjevně není v případě probíraných stangl. slov genetická (příčinná), nýbrž teleologická (účelová): nositelé titulu *hlāford*, resp. *hlāfdīge* nebyli nazýváni podle toho, co dělají, nýbrž podle toho, co mají dělat – jejich faktické postavení ve struktuře společnosti nebylo definováno ochranou (nebo zaručováním) potravy či podobně, resp. její přípravou, nýbrž jinými funkcemi; jejich pojmenování bylo ale metaforou, která charakterizuje dobrého *hlāforda*, resp. dobrou *hlāfdīge*: která vyjadřuje přání, co mají dělat, k čemu zde jsou.

D. *hersir, gardingus*: jednotlivosti

hersir

Stsev. *hersir* označovalo ve starém Norsku určitou správní funkci, jejíž povahu je však obtížné přesněji určit. Doklady se většinou vztahují k předhistorickému období. Zdá se, že vykonavatelé této funkce tehdy neměli svou moc od panovníka, nicméně postupně jsou mu podřizováni⁶² a od dob Haralda Krásnovlasého (*863 †933) se *hersir* stává vazalem a je zařazen pod jarla. Později výraz zcela mizí. (V. Cleasby–Vigfusson 1957: 259, Gering 1903: 431, Egilsson 1913–16: 246, Fritzner 1973: I, 804n.) V 39. strofě Rígsþuly si Jarl bere za ženu Hersirovu dceru (v. Neckel 1962: 285n, Heger 1962: 178n); je možné, že se zde reflektuje převzetí funkcí, které vykonával *hersir*, nositelem nového úřadu, nazývaného *jarl*.

Stsev. *hersir* předpokládá prasev. **harisiaz* (Noreen 1923: 258, Falk–Torp 1960: I, 401). Pokud jde o formální stránku, lze strukturu slova popsat následovně: **hari-* je slovotvorný základ, tento základ je možno identifikovat se subst. **hari-* ‚vojsko‘ (takovou formu lze předpokládat jednak na základě kompozit *Harigasti* a *Harimella*, jednak budeme-li germ. **harja-* > gót. *harjis*, sthn. *heri* etc. považovat za tematizaci původního *i*-kmene; sr. k tomu Krogmann 1937); formant *-sia-* lze segmentovat buď na rozšíření *-s-* a morfologickou charakteristiku, nebo na sufix *-si-* s tematizací. Pokud jde o sémantickou stránku, je nejasné, jakou funkci přisoudit uvedeným formantům, resp. derivačním procesům.

Přijmeme-li, že fundujícím slovem bylo subst. **hari-* ‚vojsko‘, není jasné, v jakém poměru k němu stojí jeho derivát **harisiaz*. Jinými slovy, protože není jasná slovotvorná stavba našeho výrazu, nelze stanovit ani slovotvornou formu a slovotvornou motivaci, a tedy ani vyjádřit se k výchozímu významu slova a k definici pojmu označovaného tímto slovem. Máme zde tedy co do činění s jedním z případů, kdy určení slovotvorné formy není možné, a etymologie tak není schopna žádné pozitivní výpovědi, ani takové, která má malou pravděpodobnost.

gardingus

Slovo *gardingus* je instruktivním příkladem výrazu, který je z jazyka, o jehož struktuře nic bližšího nevíme, o němž nicméně díky svědectvím o příbuznosti mluvčích tohoto jazyka s mluvčími jiných jazyků lze na základě těchto jiných jazyků přece jen něco říci.

⁶² Sr. i Atlamál in grænlenzco 99: *Konung drápom fyrstan, kurom land þadra, hersar oss á hǫnd gengo, hræzlo þat vissi* (Neckel 1962: 262) ‚Krále jsme zabili, zabrali zemi, vzdali se hersové zděšení hrůzou‘ (Heger 1962: 415).

Výraz *gardingus* je doložen v latinských památkách visigótské Hispánie, sr. např. *Lex Visigothorum* (654–681) 9, 2, 9: *Si majoris loci persona fuerit, id est dux, comes aut etiam gardingus*; 12, 1, 3: *De accusatis sacerdotibus seu etiam optimatibus palatii atque gardingis*; Toledský koncil r. 683: *Is qui accusatur (...) in publica sacerdotum, seniorum atque etiam gardingorum discussione reductus*. Slovo označovalo mocné šlechtice, příslušníky králova dvora. Jejich funkce nelze vždy zcela přesně vymezit, nicméně je jisté, že jejich postavení ve společnosti bylo dáno jejich služebným vztahem vůči králi. (V. Niermeyer 1976: 462, Du Cange 1954: IV, 31, RGA: X, 441n, LM: IV, 1114.)

Lat. *gardingus* visigótských pramenů zjevně reflektuje germ. slovo, jehož kmen byl **garding-*. Takovou formu lze segmentovat na dvě části: slovotvorný základ **gard-* a sufix *-ing-*. Výrazy odpovídající takovému slovotvornému základu i formanty odpovídající takovému sufixu nacházíme v jiných germ. jazycích:

a) gót. *gards* ,οἶκος, οἰκία' ,αὐλή, προαύλιον', stsev. *garđr* ,dvůr, zahrada, statek', stsas. *gard* ,pole, země', sthn. *gart* ,zahrada' ,kruh'; stfrís. *garda* ,dvůr, statek', stsas. *gardo*, sthn. *garto* ,zahrada';

b) Základní a výchozí funkcí sufixu *-ing-* v germ. jazycích je vyjadřovat vztah příslušnosti odvozeného slova k slovu fundujícímu (sr. **kuningaz*).

Přijmeme-li, že takové fundující slovo a takový sufix byly i v jazyce Visigótů, lze slovotvorný význam výrazu *gardingus* interpretovat jako ,ten, kdo patří ke *gard-*, tj. k domu/dvoru (panovníka)'. Táž slovotvorná forma je v r. *δωροανήν* ,šlechtic', odvozeném od *δωρο* ,dvůr'.

POZNÁMKA: Zda o sufixu *-ing-*, který je ve wulfilovské gót. doložen velmi málo, takže to vedlo i k otázce, zda je zde vůbec domáclí, lze na základě výrazu *gardingus* tvrdit, jak to činí Tiefebach (RGA: X, 441), že „im appellativischen Wortschatz erst in jüng. (nachbibelgot.) Zeit produktiver geworden wäre“, zůstává nejisté.

III. Dux: kdo je ten, který vede vojsko?

Nejdříve představme lexikální materiál, jímž se budeme v této kapitole zabývat: sthn. *herizogo*, *herezogo*, *herzogo*, *harizoho* (1×), *herizoho*, *herzoch* (1× 13. stol.) ,vojevůdce' ,vévoda', spec. i ,místodržící, praeses' (i o Pilátovi) (střhn. *herzoge*, *herzoche* tv., něm. *Herzog* ,vévoda'); stsas. *heritogo* ,vojevůdce, vládce, mocný člověk' (i o Pilátovi) (střdn., střniz. *hertoge*, *hertoch* ,vojevůdce' ,vévoda', niz. *hertog* ,vévoda'); stfrís. *hertoga* ,vévoda'; stangl. *heretoga* ,vůdce vojska nebo lidu (populus)' (i o Mojžíšovi), *heretoha* (1×: *consul dæt wē heretoha hātaþ* ,consul, kterého my nazýváme heretoha', Ælfredův překlad Boëthiova *De consolatione philosophiae*) (Bosworth-Toller 1898 s.v.); stsev. *hertogi* ,vojevůdce' (církevní, biblický kontext) ,princeps' (isl. *hertogi*, nor. dán. *hertug*, šv. *hertig* ,vévoda', jako titul od 1237) (sr. Cleasby–Vigfusson 1957: 259, Fritzner 1973: I, 806, Egilsson 1913–16: 247).

Na základě těchto výrazů lze jako hjelmslevovskou korespondenční formuli rekonstruovat pragerm. **harjatuhan-/ *harjatugan-*. Taková forma je zjevně kompozitní nomen agentis o skladu substantivum + verbum:

pragerm. **harja-* ‚vojsko‘ > sthn. *hari* (1×), *heri*, *here*, stsas. *heri*, stfrís. *here*, stangl. *here*, stsev. *herr*, gót. *harjis* ‚vojsko, Heer‘ i ‚dav, množství lidí‘

pragerm. I **teúh-a-* :: **touh-* :: **tug-V-* :: **tug-á-* > pragerm. II infinitiv **teuhan* :: 1. os. přét. sg. **tauh* :: 3. os. přét. pl. **tugun* :: ptc. přét. **tuganaz* ‚vést, táhnout‘ > gót. *tiuhan*, (-), *taúhun*, *taúhans* ‚táhnout, vést‘, sthn. *ziohan*, *zōh*, *zugun*, *gizogan*, stsas. *tiohan*, *tōh*, *tugun/tuhun*, *gitogan*, stfrís. *tiā*, *tāch*, *tegon*, *-tein*, stangl. *tēon*, *tēach*, *tugon*, *togen*, stsev. (-), (-), (-), *to-ginn* ‚táhnout‘ (sr. Seebold 1970: 503–505); pro tento germ. slovesný kořen lze nalézt i mimogerm. ie. korespondence, sr. lat. *dūcō*, *-ere* ‚vést‘, kym. *dwyn* ‚vést (život)‘ ‚přinášet, brát, krást‘, korn. *doen* ‚nést‘, sbret. *duc* ‚nese, odnáší‘, a rekonstruovat společný germ.-lat.-kelt. kořen **deuk-* (sr. Lehmann 1986: 346 s liter., Rix 2001: 124).

Druhá část našeho kompozita je zjevně odvozena častým sufixem nomin agentis *-an-*. Otázkou je podoba kmene, k níž tento formant přistoupil. Jestliže výraz vznikl ještě před ustálením germ. přízvuku na první slabice, je pravděpodobnější, že primární je podoba **-tug-* a podoba **-tuh-* je výsledkem analogického vyrovnání (podle prez. tvarů, mezi nimiž je také ptc. prez. akt.), neboť redukovaný stupeň kořene se lépe vysvětlí, když je přízvuk na druhé slabice (*h* by předpokládalo přízvuk na první slabice).

Podobně jako výše u ie. **rēg-* (v. **rīkaz*) lze i u hjelmslevovské formule pragerm. **harjatuhan-/ *harjatugan-*, která je achronní, položit otázku po její historické, tj. časoprostorové realizaci. V této souvislosti je zásadní otázka, zda tato forma je kalk ř. *στρατηγός* (které je rovněž kompozitum: *στρατός* ‚vojsko‘ + *ἄγω* ‚vedu‘). Tezi o kalkování vyslovil Schröder (1924: 2–9). Argumentoval rozšířením germ. slova: Ve stangl. literatuře se *heretoga* objevuje až po pol. 9. stol., glosáře a glosy je mají až od konce 10. stol. a vždy je doprovázeno i jiným slovem; v právním životě Anglosasů nehrál tento výraz žádnou roli (téměř se nevyskytuje ani v zákonech ani v listinách); zcela mizí počátkem 13. stol. Lze se domnívat, že slovo bylo do stangl. uvedeno až králem Ælfrédem: na to by mohlo ukazovat i u něho doložené kolísání mezi *heretoga* a *heretoha*. Stsev. *hertogi* chybí v Eddě, kterou zaznamenává Codex regius, častější je u mladších skaldů přibližně od pol. 11. stol., a to nikoli jako sociální termín, nýbrž jako básnický opis vojevůdce; v próze chybí. Germ. slovo vzniklo jako kalk ř. *στρατηγός* mezi Germány sloužícími v římském vojsku na východě říše. Odtud se pak, zejména prostřednictvím Gótů, šířilo i k dalším Germánům. Německé kmeny z něho navíc vytvořily sociálně-právní termín (význam ‚vévoda‘). – Při takové historii slova bychom očekávali, že slovo bude doloženo především v gót. Ve známých gót. textech ale žádný takový výraz není.

Jsou tedy v zásadě dvě možnosti: buď slovo vzniklo až v době po Wulfilovi, nebo se v gótských textech nedochovalo pouze náhodou.⁶³

Proti Schröderovi vystoupil polemicky Much (1925a). Much namítal, že ř. *στρατηγός* bylo pro Góty (či Germány vůbec) už neprůhledné a souvislost s *ἄγω* nebyla zjevná. Z věcného hlediska by bylo nutno předpokládat, že pojem označovaný ř. *στρατηγός* představoval pro Germány zcela novou instituci. Grafém *h* ve stangl. *heretoha* nesvědčí o kolísání, protože označuje stangl. spirantu *g*.⁶⁴ Kromě toho Much upozornil na stsas. *folktogo* (o Pilátovi, Herodovi) (sr. Sehr 1966 s.v.), stangl. *folctoga* ‚vůdce lidu‘ a stisl., stnor. *leidtogi* ‚ukazatel cesty‘ (v. Cleasby–Vigfusson 1957: 381, Fritzner 1973: II, 464), která podle něho ukazují na produktivnost kompozitních nomin agentis se zadním členem derivovaným od **teuhan*. V dodatku (Much 1925b) pak upozornil na stsev. *tyggi*, ‚vládce, vůdce‘, podle něho nomen agentis od **teuhan*.

Muchovy argumenty Schröder odmítl (Schröder 1932): Ř. *στρατηγός* bylo dostatečně průhledné; instituce pojmenovaná tímto slovem byla dostatečně odlišná od instituce velitelů germánských vojsk; *folktogo*, *folctoga* a *leidtogi* jsou produkty literární sféry a nejsou svědectvím o produktivnosti či neproduktivnosti daného typu kompozit; stsev. *tyggi*, jen jednou označující vojevůdce a nejčastěji se vztahující na Boha, je nejasné a nic nedokazuje.

Much své názory pak ještě jednou zopakoval (Much 1933) a Schröder (1934) ke svým přidal malou korekturu: germ. slovo nebylo vytvořeno podle (snad již opravdu neprůhledného) *στρατηγός*, nýbrž podle mladšího *στρατηλάτης* (*στρατός* + *ἐλαύνω*, ‚ženu, řídím, vedu‘).

Tezi o kalkování přijali Mitzka (1963: 306), Seebold (1989: 307), Holthausen (1963: 350); proti byli např. Stammler (in Götze–Mitzka 1939–57: III, 423), Haeringen (1936: 70). Rozsáhle obhajoval Schröderovu tezi Kahl (1960: 164n, 168, pozn. 34, 172, pozn. 43), který přidal i jeden nový argument: sthn. *herizoho* lze vysvětlit jen přejetím gót. **harjatoha*, neboť domácí forma s kořenovým vokálem v redukovaném stupni by měla *-zogo* se zachovaným *g*. To však není nevyhnutné: očekávané *g* bylo sice v paradigmatu gót. *tiuhan* důsledně nahrazeno analogickým *h*, z toho však nutně nevyplývá, že ke stejnému vyrovnání došlo i ve jmenných derivátech tohoto slovesa; v paradigmatu sthn. *ziohan* sice bylo zachováno *g* v předpokládaných pozicích, u jeho jmenných derivátů (nacházejících se mimo slovesné paradigma) však ke kolísání docházet mohlo, sr. i *zuhil* vedle *zugil*, ‚Zügel‘ (v. Köbler 1993: 1334).

Z jazykového hlediska nelze názor o kalkování ani povrdit ani vyvrátit. Pragerm. jazykový systém i systém jednotlivých germ. jazyků umožňují samostatný vznik agentivních kompozit daného typu. Rovněž to, nakolik bylo ř. *στρατηγός* v době kalkování pro mluvčí germ. jazyků průhledné, nelze nijak

⁶³ V řeckém Novém zákoně se *στρατηγός* vyskytuje několikrát ve Skutcích a dvakrát v Lk 22 (sr. Zorell 1911, Arndt–Gingrich 1957 s.vv.), avšak právě gót. překlad těchto míst se nedochoval (Skutky chybí zcela, překlad Lk se dochoval po 20. kap. včetně; sr. Streitberg 1919–28).

⁶⁴ K užívání *h* za intervokálnícké *g*, častému právě v překladu Boëthia, sr. i Brunner (1965: 177, pozn. 4).

spolehlivě ověřit. Pokud jde o stránku mimojazykovou, nejsme dostatečně zpraveni o povaze moci germánského velitele vojska, a tedy ani o stupni odlišnosti římského *magistra militum* (nevíme tedy, zda se tento v očích Germánů „von ihren altgewohnten eigenen Ordnungen dermaßen weitgehend abstach“, jak tvrdí Kahl 1960: 164). Jediné určitější svědectví podává Tacitus (Germ. VII):

Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt. Nec regibus infinita ac libera potestas, et duces exemplo potius quam imperio, si prompti, si conspicui, si ante aciem agant, admiratione praesunt. Ceterum neque animadvertere neque vincere, ne verberare quidem nisi sacerdotibus permissum, non quasi in poenam nec ducis iussu, sed velut deo imperante, quem adesse bellantibus credunt.

Odhlédneme-li od obecného problému spolehlivosti Tacitových zpráv jdoucích do větších subtilností (k této otázce sr. See 1994: 31nn, zejm. 43), ukazuje tato informace přece jen na odlišnou povahu germánského vojenského velitelství. Otázkou však zůstává, zda tato odlišnost byla dostačující k tomu, aby dala podnět k vytvoření nového pojmenování kalkováním cizího výrazu. Nejasné rovněž zůstává, proč k tomuto došlo na východořímské (a jazykově řecké) půdě.

Přijmeme-li názor, že pragerm. **harjatuhan-/harjatugan-* nebylo vytvořeno podle řeckého vzoru a je zcela domácí a staré, je zjevné, že výchozí význam daný jeho slovotvornou formou byl ‚ten, kdo vede vojsko‘. Kdy přesně takový výraz vznikl a koho označoval, však zůstává nejasné: označoval vůdce kteréhokoli vojska, nebo jen velitele regulárního vojska určité etnické jednotky, nebo měl dokonce význam, který již přesahoval do roviny politicko-nevojenské, tj. význam obdobný pozdějšímu ‚vévoda, Herzog‘, anebo dokonce označoval krále – suveréna v jeho nejvyšší velitelské funkci? Much (1925a) a někteří další (v. ZeiB 1932: 145n) mysleli, že Tacitovo *dux* překládalo právě germ. **harjatuhan-/harjatugan-*. Nejsou pro to však žádné spolehlivé důkazy.

ZeiB (1932: 155–160) měl za to, že pojem institucionálního vojevůdce vznikl až v kontextu merovejského ‚velkokrálovství‘: vedle krále starší doby nebylo pro takové vojevůdce místo, neboť rex by zároveň i dux. Naopak král nového typu, představitel velké říše, takové duces potřeboval (nejdříve pro jednotlivé dílčí úkoly, později jako vojenský úřad a nakonec také jako úřad i s civilními pravomocemi). Představitelé Franky podrobených kmenů tak mohli získat quasi-královské postavení, stát se v jistém smyslu zástupci krále. Takové postavení se tedy stává nezbytným ve struktuře francké říše, zatímco poměrům germánské doby neodpovídá. Jakkoliv mohou být takové úvahy správné, nedokazuje se tak ještě, že zároveň s takovou novou institucí vznikl i nový výraz, totiž **harjatugan-*.

V každém případě nový je význam ‚vévoda‘: užití našeho výrazu (a také jeho lat. ekvivalentu *dux*) jako atributu držitele jisté nevojenské moci bylo vlastně jakousi náhradou za upřený titul *rex*. Tak tomu bylo nejdříve ve Francké říši a později ve Sv. Říši římské. Vévodové byli představitelé některých germánských, ale i negermánských kmenů, které přišly o svoji suverenitu. Tento titul, zpočátku vázaný na etnickou jednotku, se posléze začal vztahovat na jednotku de-

finovanou teritoriálně (z *dux Saxonum* se stal *dux Saxoniae*). (Sr. Wenskus 1965: 195.)

Zmínění zaslouží ještě Benvenistovo (1967: 22–24) vysvětlení (výchozího) funkčního rozdílu mezi kompozity o skladu subst. + verbum a kompozity o skladu verbum + subst.: první podle něho ve svém syntaktickém půdorysu představují predikaci inherentní vlastnosti (definici), zatímco druhé predikaci aktuálního procesu (deskripci); odpovídají tak neaktuálnímu a aktuálnímu prezentu (tento rozdíl odpovídá rozdílu, který Benveniste shledává mezi nominy *actionis* na *-tu-* a *-ti-* a mezi nominy *agentis* na *-tor-* a *-ter-*). To by odpovídalo i pragerm. **harja-tuhan-* (a ř. *στρατηγός* a psl. *vojevoda*) jako kompozitu o skladu subst. + verbum a zároveň názvu určité vojensko-sociální funkce.

IV. Nesmrtelná Římská říše: imperator Caesar.

Pro začátek postačí zcela obecná definice pojmu císař: císař je ten, kdo stojí v čele římské říše. Které entity byly v průběhu staletí považovány za římskou říši a jak se její definice měnila, je nyní vedlejší. Důležité je, že přinejmenším do počátku moderní doby je idea státu, který vytvořili Římané kolem zlomu letopočtu, v evropském kulturním prostoru stále přítomna a s ní i idea jejího svrchovaného vládce – císaře.

V germ. jazycích jsou následující výrazy pro císaře:

gót. *kaisaris* gen. sg., *kaisara* dat. sg. (nom. sg. **kaisar* nedoložen); sthn. *keisar*, *keisur*, stfhn. *keiser*, *kaiser*, něm. *Kaiser*; stsas. *kēsur*, *kēser*, *kēsar*, střdn. *keser*, *keiser*, niz. *keizar*; stfřís. *keiser*; stangl. *cāsere*, střangl. *cāsere* (ještě koncem 12. stol., v. MED s.v.; ke střangl. *emperour*, angl. *emperor* v. níže); stsev. *keisari*, isl. *keisari*, nor. *keisar*, dán. *kejser*, šv. *kejsare*.

Posledním pramenem je lat. osobní jméno *Caesar*. Toto proprium (nejasného původu, sr. Ernout–Meillet 1959: 84) bylo původně rodinným jménem jedné větve římského patricijského rodu Iuliů. Proslavil je – jak známo – vojevůdce a diktátor Gaius Iulius Caesar (*100–†44). Celé jeho jméno po něm převzal vnuk jeho sestry a jeho adoptivní syn Gaius Octavius, který se pak jmenoval Gaius Iulius Caesar Octavianus, od r. 27 př. Kr. ještě s čestným příjmením Augustus. Caesar se pak stalo součástí jména i následujících římských císařů. Hadriánem počínaje bylo zavedeno rozlišení mezi skutečně vládnoucím císařem, který se začal oficiálně nazývat Caesar Augustus, a jeho určeným nástupcem, který se nazýval pouze Caesar.

Cesty přejetí výrazu *Caesar* do jednotlivých germ. jazyků však nejsou zcela jasné. Stsev. *keisari* se obvykle považuje za přejetí z jazyka kontinentálních Germánů, snad ze staré dolní němčiny (v. Vries 1962: 305, Jóhannesson 1956: 1046), ovšem střdn. formy s diftongem zřejmě odrážejí hn. vliv. Zakončení stsev. *keisari* a stangl. *cāsere* bylo přetvořeno podle substantiv se sufixem *-ari*,

resp. *-ere* (nomina agentis/professionis) (sr. Jellinek 1929: 124). Kluge (in Paul 1901: 335) však ve stangl. výrazu viděl přejetí z lat. adj. *caesarius*.

Dále se nejčastěji přijímá výklad, který počítá s přímým přejetím z latiny. Ti Germáni, kteří byli v přímém styku s Římany, se poprvé výrazně střetli s Caesarem kolem r. 58 př. Kr., kdy Caesar porazil Ariovista. V následujících letech se pak proprium *Caesar* stalo u Germánů sousedících s Římany apelativem označujícím vládce římské říše. Přímým vlivem Caesarovy, příp. Augustovy osobnosti lze vysvětlit, proč Germáni pro označení vládce římské říše užívali právě výrazu *Caesar* a nikoli jiných lat. slov, kterými se tento v lat. označoval, tedy *imperātor* (jak tomu bylo např. v kym. nebo alb.; v. níže), *prīnceps* nebo *augustus*. (V. Götze–Mitzka 1939–57: IV, 75, Pfeifer 1989: II, 774, Falk–Torp 1960: I, 506.) Raným přejetím se rovněž vysvětluje uchování diftongu v germ. slově. To však není nutné: zdá se, že s diftongickou výslovností lze počítat, alespoň na části území, ještě nejméně pro první dvě století po Kr. (sr. Leumann 1963: 75n, Gaebeler 1911: 4); navíc – jak upozorňoval Mikkola (1924: 274) – u propria nelze vyloučit delší uchování staršího stavu.

Pro gót., jejíž mluvčí zřejmě nebyli v době, o níž je řeč, v přímém styku s Římany, předpokládali někteří prostřednictvím ř. *καίσαρ* (Luft 1899: 295n, Feist 1939: 305); Meillet (1925a: 110) se dokonce domníval, že v gót. textech doložené slovo „peut être une simple transcription de gr. *καίσαρ*“. Ř. *καίσαρ* sloužilo jednak jako proprium *Caesar* (jako součást osobního jména), jednak jako apelativum s významem ‚vládce římské říše‘ (v. Liddell–Scott 1953, Zorell 1911, Arndt–Gingrich 1957 s.vv.); později, od 2. stol., se ve shodě s lat. *Caesar* užívá rovněž i o císařových nástupcích a nakonec je v byzantské řečtině ve významu ‚vládce římské říše‘ nahrazeno domácím *βασιλεύς* (v. Du Cange 1958 s.v., Chrysos 1978). Zdá se však, že řecké prostřednictvím v tomto případě není nevyhnutné, neboť slovo se ke Gótům mohlo dostat docela dobře i prostřednictvím Germánů sídlících mezi nimi a Římany (sr. Tacitovy Annales II, 62–63 o Katvaldovi, vznešeném mladém muži z kmene Gótů, který bojoval proti Marobudovi, králi Markomanů, a později byl nucen hledat útočiště u Římanů, což ukazuje na určité styky Gótů s římskou říší).

Je málo pravděpodobné předpokládat (jak to činí Stender-Petersen 1927a: 350n) vliv gót. při šíření slova mezi Germány. Ani Meilletova (l.c.) domněnka, že západogerm. výrazy vznikly až za karolinské renesance v souvislosti s obnovením západního císařství, není příliš přesvědčivá: není jasné, proč by si tehdy germ. jazyky vybraly k označení císaře právě výraz *Caesar*.

Je tedy zřejmé, že proprium *Caesar* se stalo apelativem – výhradním označením vládce římské říše v germ. prostředí (a zpočátku i v řeckém). V „následovníckých“ jazycích latiny, v románských jazycích, nabylo této funkce proprium *imperātor*. Lat. *imperātor* je nomen agentis od *imperō*, *-āre* ‚ukládat, vybízet‘, ‚rozkazovat, přikazovat, předepisovat‘. K definici výrazu *imperātor* sr. Caesar (De bello civile III, 51, 4): *aliae enim sunt legati partes atque imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere*

debet; k definici výrazu *imperium* sr. Tacitus (Annales III, 69): *minui iura quoties gliscat potestas, nec utendum imperio ubi legibus agi possit* (sr. Ernout-Meillet 1959: 311).

Ačkoli moc Octaviana Augusta a jeho nástupců byla velmi reálná, jediné označení pro jejího držitele neexistovalo, neboť sama její existence měla zůstat, alespoň zpočátku, skryta. Proto se římscí císařové nazývají částmi svého osobního jména nebo obecnými výrazy vztahujícími se na jejich dílčí funkce. Nicméně časem se, když už se toto skrývání stane zbytečným, jeden výraz specializuje pro označení vládce římské říše, totiž výraz *imperātor*.

Jako *imperātor* byl v blahopřání senátu nebo už na bitevním poli v provolávání slávy vojskem nazýván za republiky každý velitel, který bojoval se samostatným *imperiem* a získal velké vítězství. Tento titul pak nosil až do dne svého triumfu, kdy jej zase odložil. Dočasný titul *imperātor* byl senátem poprvé přeměněn na doživotní přízvisko Iuliovi Caesarovi (který jej ovšem už předtím vícekrát získal aklamací legií). Své dědické právo mohl na tento titul uplatňovat Octavianus. Jeho následníci ho sice užívali zdrženlivě, ale kolem pol. 1. stol. se přece jen s konečnou platností ujal. Především to ale nyní bylo výlučně císaři náležející označení, protože vojenské vrchní velitelství, na něž se tento výraz vztahoval, se stále více koncentrovalo v ruku císaře. Ve výrazu *imperātor* se odráželo postavení hlavy římské říše jako vojenského velitele, které tvořilo jádro jeho moci: principát vznikl z vojenské moci a postavení imperatora Octaviana; Octavianus učinil rozšířené prokonsulské *imperium* státoprávním základem své moci. Od té doby bylo slova *imperātor* užíváno jako výrazu takového imperia. Postupně se pak pod *imperiem* začala myslet nejen vojenská moc císaře, ale i jeho moc další, kterou měl zpočátku proto, že držel i jiné úřady (jako např. úřad tribuna). *Imperātor* pak byl ten, kdo takovou moc držel. (V. Stengel 1965: 6–16 s liter.)

Podle řečeného je tedy zjevné, že jazyky, v nichž se označením císaře stal výraz mající svůj počátek právě v lat. *imperātor*, reflektují vnitřní perspektivu geneze císařské moci a její sociálně-politické jádro, zatímco germ. jazyky odrážejí perspektivu vnější, ztělesnění císařské moci. Do první skupiny patří kromě zmíněných románských jazyků i některé další jazyky z teritoria římské říše, sr.:

rum. *împărat*, stfr. *emperere*, prov. *empeaire*, kat. *emperayre* (< lat. nom. sg. *imperātor*),

stfr. *empereor*, fr. *empereur*, prov. kat. špan. port. *emperador*, it. *imperatore* (< lat. ak. sg. *imperātorem*);

alb. *mbret* ‚král‘, kym. *ymeraudwr*, *ymherodr* (< lat. nom. sg. *imperātor*),

bret. *impalaer*, střkym. *ymheradur*, bask. *enperadore* (< lat. ak. sg. *imperātorem*);

(Sr. Meyer 1891: 266, Puškariu 1905: 68, Pedersen 1909–13: I, 237, II, 42, Löpeltmann 1968: 304, Haarmann 1970: 69, 133–135, 145, 157, 162n.)

Z francouzštiny normanských dobyvatelů Anglie proniklo slovo i do střan-
gl.: střan-*gl. emperour* je doloženo od 1. pol. 13. stol. (v. OED: V, 185, MED
s.v.); *an- gl. emperor*.

DODATEK I

Alespoň krátce se vraťme k tématu načatému na počátku, totiž k obsahu pojmů římská říše a císař, a schematicky načrtneme vývoj obsahu těchto pojmů. Jak je všeobecně známo, římská říše se rozpadla na západní a východní část. Západní část jako státně-politický celek zanikla, východní se transformovala. Jejich osud sdílela pochopitelně i instituce císaře: na Západě zanikla, na Východě se rovněž transformovala (vnějším příznakem byla změna oficiální titulatury: východořímský císař se od r. 629 oficiálně nazývá *βασιλεύς*; k tomu sr. Chrysos 1978). Západorímské císařství bylo obnoveno r. 800, když papež Lev III. korunoval frankého krále Karla Velikého na císaře. Tak ovšem došlo nejen k obnovení císařství, nýbrž také k redefinici jeho obsahu: císařská důstojnost se na Západě napříště odvozuje od papežské. Tento princip potvrdil a upevnil německý král Ota I. r. 962, když se nechal v Římě papežem korunovat na císaře. Po celý vrcholný středověk se pak císařem oficiálně nazývá jen ten král Sv. říše římské, který byl v Římě pomazán a korunován papežem. Od 14. stol. se ale začínají objevovat pokusy kurfiřtů, volitelů německého krále, omezit papežův vliv v této věci. Na počátku 16. stol. Maxmilián I. zcela rezignoval na tuto korunovací a se svolením papeže nosil titul zvolený římský císař. Vedle tohoto západního císařství stále existuje císařství východní, byzantské. Po pádu Konstantinopole r. 1454 si na dědictví titulu císaře činili nárok turecký sultán i ruský vládce. Po celý západní středověk se ovšem výrazů pro císaře na různých místech užívá i neterminologicky, totiž jako metafory mimořádné moci. (K císařským titulům v anglosaské Británii a na Pyrenejském poloostrově a jejich interpretaci v. Stengel 1965: 239–342 s liter.) Když se r. 1804 Napoleon prohlásil francouzským císařem a František II. pak císařem rakouským, odpoutá se užívání výrazu pro císaře od své výhradní vázanosti na pojem vládce římské říše zcela a vznikne nový význam ‚vládce zvláště velké země‘ (přičemž se hledí více na rozlohu než na skutečnou moc: císařstvím se načas stanou i Mexiko nebo Brazílie).

Jak bylo řečeno, na východě bývalé římské říše existovalo císařství vlastně nepřetržitě, byť se změnami své struktury. To se odráží i v úzu jazyků řecko-pravoslavného kulturního okruhu: pojem císaře se zde rovná pojmu suveréna vůbec. Na Východě je císař jediným suverénem, alespoň jediným v teorii, zatímco na Západě je císař zvláštním druhem suveréna – „nominálním suverénem nad suverény“. Příslušný východní ekvivalent řeckého novozákonního *βασιλεύς* se rovná názvu císaře, zatímco příslušný západní ekvivalent latinského novozákonního *rex* se názvu císaře nerovná. Má-li pak jazyk z východní oblasti rozlišit západní pojmy *rex* a *imperator*, musí pro jeden nebo pro druhý užít nějakého nového výrazu: alb. *mbret* (< lat. *imperator*) znamená ‚král‘, zatímco ‚císař‘ se řekne *peranduer* (původně zřejmě substandardní varianta, sr. Meyer 1891: 328, Hamp 1995); stsl. *цесарь* překládá ř. *βασιλεύς*, zatímco pro *καίσαρ* se užívá nového přejetí *к'esar'ь*; rum. *împărat* ‚císař‘ platí v Bibli a v pohádkách i o různých kráľích, vedle něho existuje neologismus *rege* a archaismus *crai* < jihosl. *kralj* ‚král‘ (sr. Tiktin 1903–25: II, 760n).

DODATEK II

Některí badatelé vyslovili názor, že v románských jazycích byl s obnovením západního císařství znovu zaveden i samotný výraz pro císaře, jinými slovy že výše uvedená románská slova pro císaře nejsou přímými kontinuanty lat. *imperator*, ak. *imperatōrem*: tento výraz se údajně uchoval na Balkáně a odtud byl převzat v době Karla Velikého (v. Meyer-Lübke 1908: 108, § 130, 1935: 357, Dauzat–Dubois–Mitterand 1971: 261, Battisti–Alessio 1950–57: III, 1958). Pravděpodobnost toho názoru nedovedeme zcela posoudit, z historického hlediska se nám nicméně zdá malá.